

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

ФАКУЛЬТЕТ СОЦІОЛОГІЇ ТА УПРАВЛІННЯ

КАФЕДРА ПОЛІТОЛОГІЇ

Кваліфікаційна робота

магістра

Сучасні моделі демократичного транзиту

Виконала: студентка групи 8.0528
спеціальності 052 – Політологія
Д.С. Лобода

Керівник: доцент кафедри політології,
к.і.н. Горло Н.В

Рецензент: професор кафедри політології
д.політ.н. Цокур Є.Г.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ СУЧАСНИХ МОДЕЛЕЙ ДЕМОКРАТИЧНОГО ТРАНЗИТУ.....	7
1.1. Аналіз понятійно-категоріального апарату дослідження.....	7
1.2. Етапи еволюції політичної транзитології.....	15
1.3. Методологія дослідження демократичного транзиту.....	20
РОЗДІЛ 2. МОДЕЛІ ДЕМОКРАТИЧНОГО ТРАНЗИТУ В СУЧАСНОМУ СВІТІ.....	23
2.1. Сутність демократичного транзиту.....	23
2.2. Характеристика моделей переходу від авторитаризму до демократії.....	33
2.3. Моделі демократичного транзиту в умовах глобалізації.....	39
РОЗДІЛ 3. МОДЕЛЬ ДЕМОКРАТИЧНОГО ТРАНЗИТУ В УКРАЇНІ.....	47
3.1. Особливості переходу до демократії в Україні в роки незалежності.....	47
3.2. Прогноз розвитку демократії в Україні в умовах сучасних реалій.....	54
ВИСНОВКИ.....	59
СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ.....	63

ВСТУП

Актуальність дослідження обумовлена складністю і суперечливістю сучасних політичних процесів, викликаних падінням колишніх тоталітарних та авторитарних режимів і виникненням нових самостійних держав, які вступили на шлях встановлення і зміцнення демократії в умовах трансформації політичної системи суспільства. У світлі нових політичних реалій актуальний і проблематичний процес трансформації політичної системи суспільства до демократичного режиму, з якого починається ґрунтовне закріплення демократичних інститутів і процедур, перетворення досягнень демократії в незворотні.

В Україні процес демократизації на сьогодні набуває все більшої актуальності. З поваленням радянського режиму перед суспільством постала необхідність побудови сильної правової та громадянської держави.

Еволюція ідеї демократії відбувалася також в контексті еволюції самого політичного класу, відображає і виражає його структуру, склад і специфіку інтересів.

Тому важливим являється визначення характеристик основних моделей сучасного демократичного транзиту та розробка і прогнозування подальшого сценарію розвитку демократії в Україні

Проблемна ситуація полягає в тому, що процес перетворення політичної системи в демократичну передбачає її реформування шляхом встановлення і подальшого зміцнення відповідних політичних інститутів і політичних практик. Консолідація демократії нерідко стає підсумком процесу демократизації тієї чи іншої країни. Однак внаслідок постійно змінюваних внутрішніх і частково зовнішніх умов розвитку суспільства процес демократизації в певній державі не обов'язково може завершитися установою консолідованої демократії.

Так, сучасні демократичні процеси в державах Центрально-Східної Європи, особливо на пострадянському просторі, при переходу до демократії натрапили на певні проблеми.

Тому, проблемна ситуація даної теми зумовлена об'єктивними політичними процесами інституційних і соціокультурних трансформацій всередині, що утворилися в результаті падіння колишніх режимів нових держав.

Об'єкт дослідження: демократичний політичний режим як теоретична модель функціонування державної влади і забезпечення правового статусу особистості.

Предмет дослідження: моделі демократичного транзиту у сучасному світі.

Мета роботи: теоретичний аналіз і дослідження процесу демократичного транзиту на рубежі XX-XXI століть та визначення його перспектив.

Для досягнення поставленої мети необхідно виконати такі завдання:

- проаналізувати понятійно-категоріальний апарат дослідження;
- дослідити етапи еволюції політичної транзитології;
- розробити методологію дослідження демократичного транзиту;
- описати сутність демократичного транзиту;
- розглянути характеристику моделей переходу від авторитаризму до демократії;
- визначити моделі демократичного транзиту в умовах глобалізації;
- проаналізувати особливості переходу до демократії в Україні в роки незалежності;
- спрогнозувати сценарій подальшого розвитку демократичного транзиту.

Основна гіпотеза: демократизація являється головним чинником успішного соціально-політичного та економічного розвитку будь-якого суспільства.

Структура роботи: кваліфікаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків та списку літератури.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ СУЧАСНИХ МОДЕЛЕЙ ДЕМОКРАТИЧНОГО ТРАНЗИТУ

1.1. Аналіз понятійно-категоріального апарату дослідження

Сьогоднішнє XXI століття – це століття інформаційного та глобалізованого суспільства. Перехід до демократії в різних країнах розуміється як глобальний процес, тобто між різними перехідними процесами й формами демократизації слід не тільки знайти щось спільне, але і розглянути їх як окремі приклади світового політичного руху.

Активна політична модернізація яка реалізовувалася на протязі 20 століття вимагала від політичної науки нового теоретичного осмислення подій та явищ, які до того часу були невідомі. Перехід до демократії який відбувався до Другої світової війни та після війни, зміна та повернення політичних режимів, зумовив появу нового та актуального і на сьогодні, вектору політичного дослідження – демократичної транзитології.

У рамках політичних наук сформувався цілий напрямок, що отримав назву порівняльної політології демократичного транзиту або транзитології. Значний вклад в його розвиток внесли такі дослідники як: Г. О’Донелл, Р. Даль, А. Пшеворський, Д. Ростоу, С. Хантінгтон, А. Мельвіль, Ф. Шміттер та ін. Українськими дослідниками даного питання стали: М. Баймуратов, М. Корнієнко, О. Романюк, О. Марчак, О. Слива [36, с. 66].

Провідною тенденцією сьогодення є перехід до демократії, бо саме цей політичний режим прийнято вважати фактором цивілізованості, універсальності, та готовності країни до відкритого міжнародного співробітництва, яке ґрунтується на засадах народовладдя. Універсальним поняттям «демократичного транзиту» прийнято вважати процес переходу держави від тоталітарного або авторитарного режиму до демократичного формату реалізації влади [59, с. 16].

Демократія – політичний режим, при якому народ або його більшість є джерелом і носієм політичної, державної влади.

Демократизація – процес затвердження в країні демократичного політичного режиму, тобто такого державного устрою, що ґрунтується на визнанні народу вищим джерелом влади, на виборності і громадської підконтрольності владних структур, на пріоритеті фундаментальних прав і свобод людини. Слід сказати, що демократизація – це процес з непередбачуваним результатом. Характер та перспективи демократизації визначаються різноманітними чинниками соціально-економічного, культурного і політичного характеру тієї чи іншої країни [51, с. 198].

Зародження сучасного громадянського суспільства невіддільне від демократизації, так як обидва процеси засновані на обмеженні всевладдя держави і взаємопов'язані.

Між демократією і громадянським суспільством є як нерозривний зв'язок, так і істотна відмінність. Демократія заснована на принципі більшості, який може реалізуватися за умов, коли громадянського суспільства не існує. На відміну від демократії громадянське суспільство не можна заснувати. Воно визріває поступово, внаслідок економічного, політичного розвитку країни, зростання добробуту, культури та самосвідомості народу, за умови здатності суспільства до самоорганізації. Громадянськість – це поняття, що відображає володіння необхідними правами для вільного використання своїх сил і здібностей; повної відповідальності перед законом, суспільством і іншими громадянами за свої дії і вчинки [52, с. 536].

В демократичному суспільстві важливою ознакою являється плюралізм. Даний термін можна визначити як різноманіття різних поглядів, думок, ідей та інтересів. Сам термін є досить широким в розумінні і може застосуватися в значенні багатоманітності політичних сил, широкий список партій та конкуренції між ними за представництво в основних гілках влади.

Для подальшого аналізу слід визначити поняття «консолідація демократії», яке виділяли більшість вчених, вивчаючи транзитологію.

Ф. Шміттер визначив термін як процес, коли періоди переходу від авторитаризму трансформуються у відносини співпраці і конкуренції, постійно діючі та добровільно прийняті тими особами та колективами, які беруть участь в демократичному управлінні. При консолідації демократичного режиму має місце певна невизначеність деяких ролей і факторів політичного життя, але в той же час громадяни отримують впевненість, що боротьба за державні посади і вплив буде чесною і не вийде за межі передбачуваного набору варіантів [58, с. 18].

Відомий американський соціолог І. Валлерстайн виходить з неможливості виведення якоїсь єдиної формули демократичного зразка і вважає за необхідне говорити про «переважно демократичну систему», головним критерієм якої є розвиток на власній основі («демократія як можливості») [5, с. 75]. С. Хантінгтон в той же час акцентує увагу на укріпленні політичних інститутів, серед яких, перш за все – інститути виборів та політичних партій. Тому, необхідно сказати, що консолідація демократії має включати два обов'язкові компоненти: ціннісний, що характеризується як досягнення згоди щодо визначення політичних процедур та інституціональний, що передбачає утворення органів влади, в яких повноцінно представлені інтереси різних політичних сил [55, с. 67].

Розвиток демократії як глобального процесу свідчить, що один з найголовніших завдань на цьому шляху є сприяння розвитку громадянського суспільства як сукупності неполітичних відносин (економічних, політичних, національних, духовно-моральних, релігійних), що мають відношення до самоорганізації і саморегуляції на засадах природного права.

Розвиток демократії як глобального процесу свідчить про більш якісний стан громадянського суспільства, який включає в себе дотримання прав і свобод кожного громадянина, забезпечення відкритості та плюралізму.

Громадянського суспільство – це сукупність громадських відносин між населенням та державою, що включає в себе зворотній зв'язок та певний взаємоконтроль [42, с. 627]. Важливе значення громадянського суспільства

полягає в тому, що воно захищає та доносить певні громадські інтереси та сприяє формуванню та розвитку демократичних основ розвитку політичної системи.

У ХХ ст. у країнах пострадянського простору розпочався процес становлення демократії. Одним з усталених виразів, що характеризують даний період, є поняття демократичного транзиту. Термін «транзитний» у перекладі з англійської «transitional» означає «перехідний, транзитний». Парадигма транзиту домінує в наукових публікаціях із проблем демократизації. Засновником транзитології вважається американський політолог Данкварт Растоу, який у 1970 р. першим піддав політичному аналізу процеси демократизації в роботі «Переходи до демократії» [8, с. 125]. Транзитологія, на думку О.Романюка, виникла як альтернатива структурному детермінізму, головна вада якого полягала в тому, що він відверто ігнорував суб'єктивні чинники розвитку перехідних суспільств, прирікаючи демократичні сили на очікування, що колись, у майбутньому, зявляться об'єктивні необхідні умови для цього [40, с. 5].

Демократичний транзит – політичний процес, що відбувається в існуючому правовому полі держави та супроводжується зламом інститутів політичного режиму, що відживає, встановленням і зміцненням широкої мережі демократичних інститутів громадянського суспільства й посиленням демократичних функцій державно-владних структур.

Термін «демократичний транзит» вимагає встановлення низки критеріїв, до яких можна віднести причини, тривалість, періодизацію, зовнішньополітичний аспект та результати. Основною причиною зміни політичних режимів є політична та соціально-економічна криза в суспільстві. Перехід до демократії (демократичний транзит) розуміється як тимчасовий процес. Політологи «демократичний транзит» трактують як процес трансформації посттоталітарних суспільств, що має на меті заснування політичної демократії. Цей період зазвичай завершується, коли дана демократія наділяє себе законними інститутами і конституцією, коли

демократичні керівники забезпечили своє верховенство, визнане армією і номенклатурою, що робить можливим мирний перехід влади [8, с. 126].

При аналізі історичного досвіду процесу демократизації представляє теоретичний інтерес виділення різних шляхів переходу від автократії до демократичного режиму. У зв'язку з цим американський політолог С. Лакофф виділяє наступні історичні моделі становлення демократичного ладу:

1. Шляхом революції. Класичним прикладом цієї моделі є англійська буржуазна революція XVIII століття, Велика французька революція і війна за незалежність в США. Стосовно до реалій XX ст. до цієї моделі можна віднести лютневу революцію 1917 року в Росії і квітневу революцію 1974 року в Португалії. Сюди ж входять і революційні події 1989 року в країнах Центральної та Східної Європи.

2. Еволюційним шляхом. Ця модель характерна для цілого ряду європейських країн, які протягом тривалого періоду протягом XVII – першої половини XX ст. пройшли тривалу політичну еволюцію від абсолютної монархії або олігархічного правління до становлення демократичного ладу в його сучасному розумінні. Еволюційний шлях характерний також для ряду латиноамериканських і азіатських держав.

3. В результаті зовнішнього впливу, або як би нав'язаний ззовні. Тут мова йде про становлення демократичної політичної системи в Німеччині, Італії та Японії після Другої світової війни. Розгром фашистських і мілітаристських режимів в цих країнах, а також присутність на їх території окупаційних союзницьких військ з'явилися умовою становлення і подальшого зміцнення демократичних політичних режимів.

4. Демократична трансформація, здійснювана зверху. Цей варіант тісно змикається з еволюційним шляхом розвитку демократії. Дана модель характерна для країн, де правляча політична еліта, усвідомлюючи загрозу кризи суспільства і прагнучи запобігти їй, вступає в переговори з демократичною опозицією і приступає до здійснення – з тим або іншим ступенем послідовності – реформи політичної системи, що веде в кінцевому

підсумку до становлення демократичного режиму. Ця модель характерна, наприклад, для постфранкістської Іспанії, а також для Бразилії кінця 70-х - початку 80-х рр.

5. Змішана модель. Вона включає всі або багато з попередніх варіантів, оскільки в більшості країн – особливо в останні десятиліття – вищевказані моделі не виявлялися в чистому вигляді. Наприклад, якщо в Португалії початковим імпульсом до демократизації була революція 1974 р., то подальший процес, що відбувався в окремі періоди в гострій політичній боротьбі, супроводжувався масовими рухами на підтримку демократизації, а згодом мирною еволюцією режиму під керівництвом правлячої еліти. Аналогічна змішана модель характерна і для колишнього СРСР і багатьох постсоціалістичних країн Східної Європи [40, с. 32].

С. Хантінгтон вводить поняття «хвиля демократизації», під якою розуміє певні завершені цикли переходу до демократичних режимів. У своїй книзі «Третя хвиля. Демократизація в кінці ХХ ст.» він пропонує таку періодизацію: перший підйом хвилі (1828 – 1926 роки), перший спад (1922 – 1942 роки), другий підйом (1943 – 1962 роки), другий спад (1958 – 1975 роки), третій підйом (1974 рік – і до сьогодні) [44, с. 568].

Під час першого підйому (1828 – 1926 роки) хвилі відбувається період становлення демократичних інститутів. Запроваджуються вибори як демократичний інститут. Спочатку чоловіки отримують право голосу: відміняється майновий ценз, залишається тільки віковий. У багатьох країнах встановлюються більш демократичні форми правління – конституційні монархії і республіки. Припиняють своє існування Російська, Австро-Угорська, Німецька імперії. Значну роль у процесі демократизації відіграли політичні партії, що в більшості країн виникають у ХІХ ст. Ірландія, Ісландія, Швейцарія отримують незалежність. Тобто це початковий період становлення елементарних державних демократичних інститутів в індустріальних країнах.

Перший спад демократичної хвилі відбувається в 1922 – 1942 рр. Це період встановлення тоталітарних, фашистських, комуністичних режимів. В

Італії приходить до влади Муссоліні, в Німеччині – Гітлер (після чого припинила існування Веймарська республіка). Воєнні перевороти та скасування демократичних режимів відбулися в Польщі, країнах Прибалтики. Фашистські режими встановлюються в Австрії, Чехії, Греції, Португалії, Іспанії. Це період антидемократичних рухів і встановлення тоталітарних режимів, що відбуваються на фоні економічної та політичної кризи в державах.

Друга світова війна сприяла появі другої хвилі демократизації (1943 – 1962 рр.). Цей період характеризується крахом колоніальної системи і появою нових незалежних держав. Сформувалися нові національні уряди з елементами демократичних інститутів в країнах Європи, Латинської Америки, в Японії, Кореї. Слід зазначити, що в окремих новоутворених країнах були встановлені воєнні диктатури; на Філіппінах, в Індії демократичні режими проіснували недовго [55, с. 122].

Отже, друга хвиля демократизації характеризувалася передусім звільненням країн від колоніальної залежності і появою на карті світу нових незалежних держав з власною системою управління.

Другий спад (1958 – 1975 рр.) характеризується встановленням у цілій низці країн авторитарних режимів. Зміни відбулися перш за все в країнах Латинської Америки. Антидемократичні процеси відбуваються в азійських країнах: Пакистані, Кореї, Індонезії, Філіппінах, Турції та ін. Останній період деколонізації призвів до встановлення в африканських країнах авторитарних режимів.

Третя хвиля демократизації розпочинається падінням португальської диктатури в середині 1970-х рр. У країнах Азії і Латинської Америки відбувається лібералізація авторитарних режимів та перехід до демократії. У кінці 80-х рр. ХХ ст. демократична хвиля охопила країни «соціалістичного табору». На зміну однопартійності приходить багатопартійність, відбуваються альтернативні вибори (за участю кількох кандидатів). На політичній карті з'явилося багато нових демократичних держав.

За характером демократичних перетворень С. Хангтінгтон виділяє три варіанти демократичного транзиту: трансформацію, зміщення та заміщення.

Демократії в різних країнах мають яскраво виражений національний характер і формуються під впливом ментальності окремого народу. Але слід відзначити глобальний характер транзитних процесів. Учені визначають насильницькі і ненасильницькі транзити [18, с. 20]. Л. Уайтхед у роботі «Інтернаціональний вимір демократизації: огляд альтернатив» відзначає застосування трьох видів насильницького ослаблення авторитаризму і нав'язування демократії – злиття (incorporation), вторгнення (invasion) і залякування (intimidation). Значно поширенішими є ненасильницькі форми послаблення авторитарних режимів ззовні. І. Муравчик у роботі «Експорт демократії» відносить до них: моральний тиск, економічний тиск, дипломатичні дії, організація теле- та радіотрансляцій на ті країни, в яких інформація зазнає ретельної цензури з метою прориву інформаційної блокади, надання матеріальної та організаційної допомоги внутрішній опозиції режиму, використання освітніх і професійних обмінів між країнами з авторитарними і демократичними формами правління, демонстраційний ефект успішної демократизації в сусідніх або споріднених до авторитарної країни державах.

Важливим залишається й те, що в сучасному глобалізованому світі всі держави дотримуються певного спільного світового товариства. Сучасний світ стає більш мультикультурним, кордони між різними народами стираються, тому соціальні та політичні процеси переходять на інший більш якісний рівень [3, с. 208].

Участь громадян у суспільному та політичному житті є ознакою громадянського суспільства. Громадянське суспільство створює комунікативний зв'язок між народом і державою. Замість того, щоб закидати відповідальних осіб все новими вимогами, і тим самим робити систему неефективною, громадянське суспільство пом'якшує конфлікти і покращує соціальний клімат.

Таким чином, можна стверджувати, що демократизація – це складний процес з невизначеним заздалегідь результатом. Характер і перспективи демократизації визначаються сукупністю соціально-економічних, культурних та політичних особливостей тієї чи іншої країни, а також впливом міжнародного середовища.

Отже, основними категоріями дослідження є «демократія», «демократизація», «громадянське суспільство», «демократичний транзит». Демократії та демократизація являються важливим критерієм розвитку суспільства з урахуванням основних прав і свобод людини та громадянина, розділу влади, громадянського та правового суспільства. Демократичний транзит – це процес переходу від тоталітарних чи авторитарних суспільств до демократичних. Він є важливою частиною процесу модернізації та розвитку в політичній системі консолідованої демократії, в якій відбувається інституалізація демократичних механізмів, етап звикання, адаптації суспільства до нових політичних механізмів.

1.2. Етапи еволюції політичної транзитології

У сучасному глобалізованому суспільстві зростає потреба в поширенні та розвитку демократичних суспільств, їх детальному вивченні та розповсюдженні. Така необхідність пов'язана із забезпеченням прав та свобод людини в усіх країнах світу, особливо в країнах з тоталітарним режимом та реакційною ідеологією.

Захист прав кожного залежить від режиму та ідейної системи держави, тому основною задачею транзитології є не тільки вивчення закономірностей переходу від авторитарних режимів до демократичних, а також і для подальшого визначення розвитку суспільного устрою та удосконалення процесів успішного переходу до демократії, її поширення серед недемократичних країн світу.

Процес становлення транзитології та її розвиток однієї з напрямів сучасної політичної науки пройшов декілька етапів:

1. Перший етап (кінець 1960-х років – 1989-1991 роки)
2. Другий етап (кінець 1980-х – друга половина 1990-х років)
3. Третій етап (середина 1990-х років – сьогодні).

Засновником транзитології являється американський політолог Д. Растоу, який 1970 року випустив статтю «Переходи до демократії: спроба динамічної моделі» [22, с. 89].

Д. Растоу визначив три ключові передумови, при наявності яких демократія стає можливою: широкий громадський консенсус щодо цінностей, наявність політичного конфлікту і вибір демократичних процедур для його ефективного вирішення.

Д. Растоу розподіляє перехід до демократії на три фази:

1. підготовча фаза;
2. фаза прийняття рішень;
3. фаза звикання [37, с. 55].

Наступний період у розвитку транзитології пов'язаний з іменами Г. О'Доннелла, Ф. Шміттєра та Л. Уайтхеда, які випустили, в 1986 році, чотиритомне видання «Переходи від авторитаризму: перспективи демократії», присвячене комплексному порівняльному дослідженню політичних трансформацій в країнах Південної Європи та Латинської Америки. Автори стверджували, що ніколи не можна спрогнозувати та пояснити, які політичні сили та актори в певній ситуації стоятимуть на недемократичних позиціях та відстоюватимуть старий порядок, а хто виступатиме за його повалення [33, с. 326].

Т. Карл і Ф. Шміттєр виділяють чотири ідеальних шляху переходу від авторитаризму до демократії: на основі «пакту», коли різні угруповання еліти приходять між собою до багатостороннього компромісу; в результаті «насадження», коли еліта в односторонньому порядку ефективно використовує силу для того, щоб здійснити зміну режиму всупереч опорі осіб, які безпосередньо є у влади; шляхом «реформ», коли відбувається мобілізація мас, які знизу нав'язують компромісний варіант, не вдаючись до насильства; і

внаслідок «революції», коли маси в ході збройного повстання наносять воєнної поразки авторитарного режиму [58, с. 20].

І, звісно, тип переходу до демократії являється визначальним впливом на тип демократії, який формується в цьому процесі.

Транзитологія, яку розвивають Д. Растоу, Х. Лінц, А. Степан, С. Хантінгтон, А. Пшеворський, Ф. Шміттер та багато інших дослідників, підкреслює момент стратегічного вибору тієї чи іншої стратегії дії політичних акторів, в якому вони бачать ключ до обґрунтування успіху того чи іншого транзиту. На сьогоднішній момент поняття «демократичного транзиту» являється більш вживаним, ніж поняття «перехід до демократії», яке часто вживалось у наукових дослідженнях 1970-80-х рр [37, с. 55].

На відміну від поняття «перехід до демократії» поняття «демократичний транзит» має більш широке пояснення, так як говорить про певну непередбачуваність та про те що, результати транзиту можуть не відповідати раніше поставленим цілям. Таким чином, більш змістовним поняттям являється саме «демократичний транзит», який краще відображає різноманітність можливих обставин, особливостей та багатоваріантність кінцевих форм суспільних трансформацій [46, с. 22]. Транзитологи стверджували, що, внаслідок хвилеподібного поширення демократії, ніхто не може з упевненістю прогнозувати, якими будуть наслідки переходу у кожному конкретному суспільстві. Проте якраз саме й демократизація є свідченням успішності переходу, уособленням його змісту і мети [12, с. 128].

Критиці стало піддаватися саме поняття «перехід». Зазвичай пост-комуністичні держави було прийнято розділяти на консолідовані демократії, консолідовані автократії та гібридні режими, що носять одночасно ознаки демократії та автократії. Гібридні режими зазвичай трактувалися як «перехідні», що знаходяться в стані трансформації. Однак після закінчення десятирічного періоду з часу розвалу радянської системи у вчених стали з'являтися сумніви щодо актуальності такого розуміння [4, с. 114].

Проблема визначення політичного режиму є другим аспектом посткомуністичних досліджень, схильний до впливу ідеологічної складової транзитології [34, с. 162]. У зв'язку з різким збільшенням кількості країн, які, як вважалося, рухаються у напрямку до демократизації своїх держав і суспільств, учені були змушені зробити доопрацювання в теорії демократії.

Еволюція політичної транзитології на пострадянському просторі залишається однією з найбільш важливих проблем світового експертного і наукового товариства. Спроба впровадження демократизації на пострадянські країни завела демократичний транзит в глухий кут.

Розпад радянської держави проходив під гаслами подвійного переходу: в політичній сфері – від автократії до демократії, в економічній – від планової економіки до ринкової. Наприклад, лідер Казахстану Н. Назарбаєв висловився про неприйнятність для Казахстану «глобального модернізаційного проекту» і запропонував власне бачення «адаптованої модернізації», заснованої на національно-культурні особливості.

Подвійний перехід в політичному лексиконі 1990-х рр розумівся як обов'язковий етап процесу «модернізації», проте, за винятком країн Прибалтики, культурно і ментально близьких до Європи, і які на початкових етапах свого становлення заявили про прагнення стати частиною Європейського співтовариства (Латвія, Литва та Естонія стали членами Європейського союзу і блоку НАТО в 2004 році), модернізація в інших пострадянських країнах була ініційована елітами.

Великого значення набуває й праця американського політолога Ф. Фукуями «Кінець історії?» (1989), лейтмотивом якої є твердження, що після падіння тоталітарних режимів ХХ ст. ліберальна демократія не має ні сильних конкурентів, ні внутрішніх проблем, які могли б знищити її як політичний режим. Однак вже досить швидко подібний оптимізм, який панував серед вчених щодо оцінок перспектив демократії в Східній Європі, змінився на скептицизм, оскільки досвід перших років перетворень в пострадянських країнах поставив під сумнів можливість лінійного руху від

авторитаризму до демократії, а, отже, зникнення внутрішніх та зовнішніх ворогів ліберальної демократії. Це змусило дослідників до переосмислення «класичної» моделі переходу з її «переходом до демократії». Саме цим характеризується четвертий етап розвитку транзитології, який вирізняється активними спробами застосування транзитологічної парадигми для пояснення суспільно-політичних перетворень на пострадянському просторі.

На сьогоднішньому етапі транзитологія потребує більш детального пояснення та реформування своєї парадигми для аналізу пострадянських перетворень.

Транзитологічна концепція повинна розширити своє значення, поступово відходити від класичного пояснення транзиту виключно як перехід від авторитаризму до демократії [5, с. 72-85].

Таким чином, етапи еволюції політичного транзиту політичного життя вивчали такі дослідники як: Г. О'Доннелл, Ф. Шміттер, Л. Даймонд, Х. Лінц, С. Ліпсет, А. Пшеворський, С. Хантінгтон та багато інших.

Політична транзитологія безпосередньо пов'язана з політичною модернізацією, тому що має на меті перехід на більш якісний рівень розвитку, що відповідає вимогам сучасної епохи.

На сьогоднішній день існує безліч різноманітних підходів до концептуалізації переходу типів політичних режимів з одного якісного стану в інший. І розглянуті етапи еволюції політичної транзитології дозволяють зробити висновок, що сьогоднішня транзитологія повинна приділяти більше уваги не тільки вивченню власне демократичних трансформацій, але і ретельному аналізу недемократичних альтернатив.

1.3. Методологія дослідження демократичного транзиту

Для того, щоб вирішити завдання даної роботи, використано комплекс загальнонаукових та спеціальнонаукових методів дослідження. Щодо загальнонаукових методів, застосовано такі як аналіз і синтез, індукція та дедукція. Так, за допомогою синтезу визначено, що собою являє собою транзитне суспільство та демократія. Через метод аналізу визначено діяльність найважливіших політичних інститутів – держави, партій, політичних об'єднань, електоральних процедур, для оцінки їх якості та рівня відповідності демократичним параметрам, визначено стан демократичного переходу в різних країнах світу та загалом в Україні.

В даній роботі застосовувались такі методи наукового пізнання, як індукція, що припускає рух наукової думки від одиничного (досвіду, фактів) до загального (їхнього узагальнення у висновках), та дедукція, тобто сходження процесу пізнання від загального до одиничного.

Також використано спеціальнонаукові методи дослідження: історичний, порівняльний, системний, структурно-функціональний, синергетичний та прогностичний методи.

Перевага історичного підходу полягає насамперед у тому, що він дає можливість вивчати політичні процеси в контексті тієї історичної обстановки, в якій вони виникають і розвиваються. Історичний метод використаний для розкриття сутності демократії, її зародження і становлення, а також функціонування в сучасних країнах.

Застосування методу порівняльного аналізу дає можливість глибше проаналізувати історію розвитку демократії та порівняти специфіку демократичних перетворень у різних країнах світу.

У ході дослідження використано метод системного аналізу. Він дозволяє найбільш повно розкрити внутрішні взаємозв'язки різних явищ політики, простежити взаємодію і взаємовплив різнорівневих політичних подій і акторів, проаналізувати ступінь стійкості політичної системи конкретної

країни до зовнішніх змін і викликів, оцінити рівень її ефективності і здатності до трансформацій.

Структурно-функціональний метод відображає один з принципів системного підходу. За допомогою цього методу дану проблему розглянуто як певну систему із взаємозалежними елементами.

Синергетичний метод відкриває нові можливості в дослідженні складних політичних систем. Він дозволяє поглянути на суспільство (державу) як на систему, що саморозвивається, в рамках якої відбуваються процеси, що не контролюються, або ж неконтрольовані процеси, які можуть бути і неспостережуваними.

Прогностичний метод допомагає спрогнозувати перспективи розвитку демократії та демократичних процесів в Україні та проаналізувати її сучасний стан за допомогою експертних оцінок дослідників.

Отже, зазначені методи дозволяють проаналізувати розвиток демократії, дослідити історію та причини її становлення в різних країнах світу, охарактеризувати її сучасний стан в Україні та спрогнозувати перспективи її розвитку.

Таким чином, основними поняттями та категоріями дослідження є демократизація, демократичний транзит, а також політичний плюралізм як ключовий елемент в становленні демократії.

Демократичний транзит – не єдиний еволюційний процес, а безліч альтернативних і непрямих шляхів, пов'язаних з труднощами. Дослідження питань трансформації режимів стикається з проблемою виділення окремих фаз переходу і шляхів або форм транзиту.

Демократичний транзит на постсоціалістичному просторі є унікальним політичним процесом, що розгортається одночасно в інституційній та соціокультурній сферах, що супроводжується при цьому трансформаціями в політиці, економіці і т.д. Складність і багатофакторність даного явища повною мірою позначається на інваріативній траєкторії трансформацій на всій її довжині.

Застосування комплексу методів і принципів дослідження дозволяє провести якісний аналіз демократичного транзиту, з'ясувати основні характерні його риси та більш детально, цілеспрямовано та структуровано проаналізувати перспективи розвитку демократії в Україні.

Отже, зазначені методи дозволяють проаналізувати сутність демократичного транзиту, дослідити історію виникнення транзитології, охарактеризувати сучасний етап демократичного розвитку в Україні та спрогнозувати перспективи його розвитку в подальшому.

РОЗДІЛ 2

МОДЕЛІ ДЕМОКРАТИЧНОГО ТРАНЗИТУ В СУЧАСНОМУ СВІТІ

2.1. Сутність демократичного транзиту

Однією з найважливіших передумов лібералізації і демократизації в кожній окремій країні є криза легітимності колишнього авторитарного або тоталітарного режиму. Фактори, що визначають кризу легітимності, можуть бути різними: це і економічна криза, і зміни в соціальній структурі суспільства, і зміни в ціннісних орієнтаціях значної частини суспільства і так далі. Серед сукупності причин, пов'язаних не тільки з передумовами демократизації, а й тих, що безпосередньо впливають на процес консолідації демократії, важлива роль належить зовнішнім (або міжнародним) факторам. Як справедливо зазначає один з основоположників транзитології Д. Растроу, «вплив з-за кордону присутній практично у всіх випадках» демократичних транзитів. Ззовні на процеси транзиту і консолідації можуть впливати окремі держави або союзи держав, а також міжнародні та регіональні організації та неурядові структури [37, с. 55].

Не варто забувати, що демократичний транзит – це тимчасовий процес. Це час між падінням старого режиму і встановленням нового демократичного. Закінчується він, як правило тоді, коли нова демократія встановлює свої законні інститути та конституцію.

Особливістю транзитивних суспільств є нестабільність їх основних сфер, стан кризи, у тому числі й політичної, як результат нездатності політичної системи адаптуватися до внутрішніх і зовнішніх змін, відсутність гарантій досягнення декларованого ідеалу, суперечливе поєднання взаємовиключних елементів нової політичної системи та авторитарної, яка намагається нейтралізувати демократичні зміни [10, с. 178].

Для транзитивних суспільств притаманний розкол еліт, їх схильність до корпоратизації та олігархізації, перехідний тип політичної культури, її фрагментарність, як хаотичне поєднання старих та нових цінностей,

невідповідність інституційного та ціннісного аспектів реформування, кризи легітимності, участі та інші [28, с. 207]. У перехідних суспільствах, в умовах кризовості та нестійкості політичних систем, що провокують масові протести та призводять до неврівноваження статусу політичних сил, розвиток може стимулювати зворотні за спрямовані поведінкові реакції населення та влади. З такої точки зору, політичний розвиток досягається тією мірою, якою політичні інститути, норми та структури здатні до оперативного, гнучкого реагування на нові запити суспільства. Якщо політичний розвиток інтерпретувати таким чином, то розширюються можливості для еліт та пересічних громадян брати політичну участь, артикулювати групові інтереси, як традиційних, так і нових соціальних груп, а також посилювати вплив цінностей, що передбачають інтеграцію соціуму та ідентифікацію громадян. Висока конфліктність соціальних і політичних процесів в умовах модернізації зумовлює значний рівень протестної культури та поведінки, що актуалізує питання про досягнення компромісу між правлячими колами і демократичною контрелітою. На сучасному етапі осмислення проблем демократизації і переходів до демократії (transition to democracy) у політичній науці здійснюється в рамках транзитологічного підходу, який виник в ході неінституційного повороту 1980-90-х років і експансії теорії раціонального вибору з економіки в політологію і соціальну теорію [6, с. 120-128].

Транзитологічна парадигма робить акцент не на об'єктивних умовах і передумовах демократії, а на діяльності основних політичних акторів – перш за все, на стратегічному виборі і діях політичних еліт.

Транзитологія – назва напряму, який вивчає перехідні суспільства. Після краху комуністичних режимів його методологію було перенесено на країни Південної та Центрально-Східної Європи, а також пострадянські країни.

Сьогодні поняття «демократичного транзиту» використовується більш широко, ніж поняття «перехід до демократії», яке часто вживалось у наукових дослідженнях 1970-80-х років. На відміну від «переходу до демократії» поняття «демократичний транзит» містить у собі додатковий зміст: результати

транзиту можуть бути непередбачуваними і зовсім протилежними, ніж планувалось спочатку. У той же час треба зазначити певну слабкість поширеної транзитологічної методології, навіть кінця «парадигми транзитології», яка виявляється в тому, що національно-специфічні відмінності пояснюють впливом зовнішніх факторів, здатних повністю змінити політичну ситуацію [38, с. 576]. Тому сьогодні в цій групі країн існують авторитарні режими, які для своєї самолегітимації, особливо зовнішньої, вимушені звикати до «імітаційної», «фасадної» демократії.

Сучасні реалії потребують нових концепцій, які б враховували не лише класичні західні теорії (транзитологію), а й об'єктивні умови розвитку незахідного світу; перспективи трансформації існуючих політичних режимів пов'язані з всебічним аналізом соціально-економічних, політико-правових, культурно-гуманітарних та інших процесів, включаючи дослідження протестної політичної культури та поведінки.

Стратегією розвитку постсоціалістичних країн, як відомо, було обрано демократизацію суспільного життя. Ширше у змістовному і нейтральніше у ціннісному розумінні поняття «демократичний транзит» краще відображає розмаїття обставин, особливостей та багатоваріантність кінцевих форм суспільних трансформацій. Ключовою тезою теорії демократизації стала ідея про те, що демократія з'являється в результаті глибокого внутрішнього елітарного конфлікту, а конкретні траєкторії розвитку демократичних політій визначаються структурою і протистоянням основних елітарних груп.

Порівняльне дослідження процесів переходу до демократії в рамках переважно політико-економічних процесів раціонального вибору досить переконливо продемонструвало, що демократичні інститути і механізми є наслідком зіткнення і конфлікту, при якому в силу взаємного страху основні учасники роблять вибір на користь демократії. Конфлікуючі сторони обирають не боротьбу за монопольний розподіл вигравів з повним виведенням супротивника зі гри, але поміркованіший кооперативний варіант розподілу (ніхто і ніколи не залишається у повному програві, а лише виграв

одних трохи більший за програш інших). Як зазначає Д. Растоу, транзитологічна модель переводить різні аспекти демократичного консенсусу із категорії статичних передумов в категорію активних елементів процесу [37, с. 55].

Побудова демократії, що йде на зміну авторитарним режимам, ніколи не була і не буде легким і швидким процесом. Проте, протягом декількох десятиліть прагнення до змін, іноді звертається назад, в цілому призводило до формування більш відкритої політики на основі принципів широкого участі та підзвітності. Зросли очікування щодо особистої незалежності й свободи вираження політичних поглядів, які були пов'язані з поширенням урбанізації і більш високими рівнями доходів, освіти і грамотності. Ці тенденції, в свою чергу, прискорилися з появою нових інформаційно комунікаційних технологій, що полегшили мобілізацію опозиційних рухів.

О'Доннелл і Шміттер виділили чотири політичні сили: прихильників твердої лінії, реформаторів всередині авторитарного блоку та помірних радикалів, які перебувають в опозиції.

Прихильників твердої лінії зазвичай можна знайти репресивних структурах авторитарного правління: поліції, серед юридичної бюрократії, цензорів, журналістів і т.д. Реформатори рекрутуються з політиків, що функціонують в рамках режиму, з деяких груп, що не входять в державний апарат: з представників буржуазії при капіталізмі господарських керівників при соціалізмі. Помірні радикали можуть представляти різні інтереси [57, с. 15].

Вивільнення з-під авторитаризму може статися тільки внаслідок взаєморозуміння між реформаторами помірними. Воно можливе, якщо:

- 1) реформатори помірні досягають угоди про інститути, при яких подаються ними соціальні сили мали б помітне політичний вплив демократичної системи;

- 2) реформатори в змозі добитися згоди прихильників твердої лінії або нейтралізувати їх;

3) помірні здатні контролювати радикалів.

В демократичній державі всі сили повинні постійно боротися за реалізацію своїх інтересів. Критичним моментом при будь-якому переході від авторитарного правління до демократичного є подолання порогу, за яким ніхто не зможе втрутитися та повернути назад політичний процес, що протікає за встановленими правилами. Демократизація – це акт підпорядкування всіх інтересів боротьбі, наділення невизначеності статусом інституту. Вирішальним кроком на шляху демократичної держави є передача влади від групи осіб зводу правил [58, с. 22].

Відомий сучасний американський дослідник філософії політики А. Лейпхарт вважає, що в багатоскладових товариствах найбільш перспективною і єдино можливою формою демократії є спільнотна демократія, при якій «відцентрові тенденції, властиві багатоскладовим суспільствам, врівноважуються установками на взаємодію і відповідною поведінкою лідерів різних сегментів суспільства».

Мінімальною інституціональною умовою демократії є наявність інститутів, здатних забезпечити голосування простою більшістю при наданні кожному виборцю одного голосу. До таких інститутів відносяться: референдум, де розглядаються дві альтернативні пропозиції; президентські вибори з двома кандидатами, а також парламентські вибори, на яких конкурують дві партії [60, с. 43].

Порівняльне вивчення демократій показало, що тип виборчої системи значним чином пов'язаний з розвитком партійної системи країни, з типом існуючої в ній виконавчої влади (однопартійний або ж коаліційний уряд) і з відносинами між виконавчою владою і законодавчим органом [19, с. 334]. У країнах, де на виборах діє принцип більшості (на виборах загальнонаціонального рівня майже завжди застосовується в одномандатних округах), швидше за все затверджуються двопартійні системи, з'являються однопартійні уряди і існує домінуюче становище виконавчої влади по відношенню до відповідних законодавчих органів. Такі основні особливості

вестмінстерської, або мажоритарної, моделі демократії, при якій влада зосереджується в руках партії більшості. Навпаки, пропорційне представництво швидше асоціюється з багатопартійними системами, коаліційними урядами (часто аж до широких і всеосяжних коаліцій) і з більш рівним співвідношенням виконавчої та законодавчої влади. Цими особливостями характеризується консенсусна модель демократії, яка – на противагу однозначного і безроздільного правління більшості – втілює прагнення до обмеження, поділу, розмежування і розподілу влади різними способами [43, с. 472].

Транзитологічні суспільства стикаються з проблемою етакратії, яка так сильно може проявлятися в перехідному періоді і яка може вкоренитися і стати проблемою тривалого характеру [29, с. 56]. Так, країни СРСР пережили тривалий вплив етакратизму. В цілому в країнах колишнього СРСР визріли передумови для переходу від етакратичних до демократичних суспільних відносин, але в тій чи іншій мірі збереглися традиції етакратизму, зокрема сильний контроль номенклатури.

Протиріччя між демократичними цілями і авторитарними засобами надто помітні та чреваті політичною нестабільністю і ескалацією конфліктів на політичному, соціальному та національному ґрунті.

Перехід до демократії вимагає певних засобів захисту від повторного виникнення тоталітарного суспільства. Завжди є загроза утворення нової диктатури. Існує багато історичних прикладів, такі як Франція (якобінці і Наполеон), Росія (більшовики), Ірану (аятолла), Бірми (Рада з відновлення державного закону і порядку) та інших країн, коли падіння старого режиму лише створює передумови для створення нового, майже не відрізняючись від попереднього. Необхідно запобігти перевороту, за допомогою якого окремі особистості можуть прийти до влади, ускладнивши ситуацію і загальмувавши розвиток демократичних свобод. Також потрібно створити нову конституцію, яка буде встановлювати демократичне управління, підтверджувати основні

демократичні права і свободи особистості та встановлювати поділ між законодавчою, виконавчою та судовою гілками влади [7, с. 32-41].

Однак еліти можуть бути дуже впливовими при демократії. Якщо еліти при демократії мають занадто багато влади, демократія мало чим поліпшить добробут більшості населення. В цьому випадку демократія не є рішенням соціального конфлікту, і результатом буде або революція, або збереження еліти при владі за допомогою репресій.

На думку А. Пшеворського, демократія має непередбачуваність. Демократизація – це процес, в якому різноманітні інтереси вимушені змагатися один з одним. Вирішальний крок до демократії відбувається в той момент, коли влада перестає належати групі осіб і переходить у сферу закономірності. Коли з'являються ці нові правила або інститути, еліта та політичні діячі в цілому починають думати не тільки про найближче майбутнє, але й більш масштабно. Очевидно, що еліта відіграє важливу роль під час переходу, і часто питання про те, відбудеться перехід чи ні (і чим закінчиться цей перехід) вирішується у зв'язку з поведінкою еліти.

Важливою проблемою переходу від тоталітарного режиму до демократії з точки зору елітного підходу є елітна трансформація. Остання у процесі політичних змін виступає у двох формах. Перша – циркуляція індивідів – членів еліти на керівних посадах у тих політичних інститутах та приватних організаціях, які зберегли свою силу в базисну організаційну структуру в ході зміни режиму. Уряди, парламенти, юридичні органи, збройні сили, політичні партії, мас-медіа прагнуть прилаштуватися до режимних змін шляхом зміни свого керівництва. Друга форма елітної трансформації створена змінами в балансі сил між інститутами та організаціями, а також завдяки формуванню нових організацій. Парламенти, які раніше лише затверджували рішення, що приймала влада, можуть набути принципового значення. Правлячі партії можуть припинити своє існування або перетворитися на дрібні групи, у той час як нові партії отримують масову підтримку [16, с. 51].

У різних країнах перехід від тоталітаризму до демократії має свою специфіку. Тому особливості переходу треба розглядати з точки зору результатів переходу. У цьому питанні існує мінімалістська і максималістська концепції [17, с. 96]. Згідно з першою, основними принципами демократичної консолідації є такі: – усі великі політичні сили визнають, що альтернативи для демократії немає; – ніхто не заперечує легітимності і правомірності дій демократично обраних парламентарів. Але максималістська концепція вважає перехід завершеним, якщо: – сформовано всі елементи демократичних інститутів; – відбулась консолідація партійної системи; – відбулась перша зміна влади між правлячими та опозиційними партіями.

Важливим аспектом теорії еліт є канали рекрутування, тобто шляхи просунення до вершини політичної ієрархії. Дослідники відносять до основних інституціональних каналів такого роду державний апарат, органи місцевого управління, армію, політичні партії, релігійні організації, систему освіти [32, с. 347]. Домінування того чи іншого каналу обумовлюється історичними традиціями політичного розвитку, особливостями політичного режиму тощо. Категорія проникливості каналів рекрутування описує засоби горизонтального пересування членів політичної еліти в системі різноманітних каналів рекрутування [53, с. 578].

З точки зору політологічних теорій у демократичному суспільстві елітні групи є відкритими, і там постійно відбувається циркуляція еліт. Циркуляція еліт є демократичним механізмом, який перешкоджає монополізуванню влади [24, с. 27]. Коли в момент трансформації політичної та економічної системи бажання старої еліти утримати владу домінує над економічною та іншими сферами суспільного життя і в особі вищої управлінської бюрократії прослідковується тенденція до формування прообразу специфічного класу новітньої аристократії, то владарювання такого різновиду політичних еліт (можливо успішного за спокійних часів) стає неприйнятним і може закінчитися повним крахом не тільки для носіїв влади, а й для держави в цілому. Тому вихід із ситуації, що склалася, можливий лише через створення

нової системи рекрутування еліт, яка має базуватися на конкурентних засадах та інституалізації вимог до ділових і моральних якостей політичних, економічних, адміністративних керівників. Саме моральність, професіоналізм і відповідальність представників влади мають стати основним критерієм їх залученню до керівного прошарку, оскільки соціальні механізми рекрутування всіх різновидів еліт мають великий вплив на трансформаційні процеси в подальшому розвитку [1, с. 303].

Важливо також відзначити умови, які необхідні для розвитку демократичних політичних систем:

- повна гласність, свобода слова, відсутність монополії будь-якої соціальної групи на засоби масової інформації, наявність альтернативних органів преси, телебачення, радіо, за допомогою яких можлива постійна і відкрита критика недоліків, помилок, а можливо, і злочинів представників влади, оприлюднення кожного факту порушення ними демократичних норм і процедур;

- має бути виключене будь-яке переслідування інакомислячих;

- сильна опозиція, політичний плюралізм, вільна конкуренція потенційних еліт, їх взаємна критика і суперництво, суддями яких є народні маси, виборці, які тим самим контролюють еліту;

- поділ влади – на законодавчу, виконавчу, судову, – який може забезпечити певну рівновагу, баланс різних соціальних сил, перешкоджаючи небезпечному для суспільства безконтрольному зосередженню політичної влади;

- відкритість еліт для соціальної мобільності, тобто входження в її ряди професійних представників різних верств населення та постійного зворотного впливу мас на еліту, який проявляється, в тому числі, і в виборчих кампаніях;

- дотримання законності демократичних процедур, що обов'язково для нормального функціонування правової держави.

Трансформаційні процеси досить складні та повинні включати в себе зміну політичних інститутів та суспільної свідомості в напрямку

демократизації. Тому надважливо розуміти, що сам процес переходу являється складним та ризикованим, адже є ризик повернення до колишнього авторитарного режиму та його інститутів, а також розвиток олігархізації та етакратії.

Для успішного розвитку і функціонування демократії необхідний ряд умов, таких як економічна стабільність, відсутність соціальної напруженості і тим більше соціальних потрясінь. Але навіть при наявності цих умов для соціальної системи існує небезпека експансіонізму еліт [39, с. 140]. Тому громадянське суспільство має прийняти деякі профілактичні заходи для приборкання експансіонізму еліти і тим самим спробувати убезпечити себе від перетворення еліти в домінуючу групу.

Таким чином, на сьогодні політчина транзитологія розуміється більше як певний проект з відкритим фіналом, що розуміє під собою різноманітність шляхів як переходу так і результатів.

2.2. Характеристика моделей переходу від авторитаризму до демократії

Стрімкий розвиток сучасного світу та широке розповсюдження в ньому демократії дозволяє виділяти багато моделей переходу демократичного транзиту. Інтерес дослідників до цього явища тільки зростає, тому що кожній країні притаманний свій особливий розвиток, який є досить індивідуальним та несхожим на інших.

Посткомуністична Східна Європа демонструє різні варіанти реалізації демократичного транзиту. Трансформація конституційного законодавства в країнах даного регіону представляє дві моделі: реконструкції та демонтажу правових основ діяльності політичних інститутів, успадкованих від періоду «реального соціалізму».

Модель реконструкції передбачає звільнення конституційного права від формалізму «реального соціалізму», спрямоване на реалізацію декларованих в конституційних актах комуністичного періоду прав і свобод громадян,

повноважень державних органів влади в межах демократичної політичної системи. Найбільш показовий приклад моделі реконструкції демонструє Польща.

Модель демонтажу передбачає максимально можливу, в залежності від політичних умов, відмову від спадщини комуністичного минулого і пов'язану з формуванням нових інститутів державної влади, заснованих на принципах демократії в рамках нових державних утворень. Досвід Чехії та Словаччини в зв'язку з цим привертає особливу увагу [13, с. 18].

Підсумком трансформації в обох випадках є вироблення нового конституційного законодавства, що відповідає потребам демократичного суспільства [25, с. 124]. Я.Е. Лейн, вирішуючи проблему взаємодії конституціоналізму та демократії, вважає, що, «якщо, наприклад, в основу демократичної держави покладена теорія, що трактує конституціоналізм в якості однієї зі складових демократії, проблема протиріч між ними зникає сама собою». Таке трактування ролі конституціоналізму представляється прийнятним при розгляді проблем демократичного транзиту. Розвиток подій в рамках тієї або іншої моделі трансформації залежить від дії кількох чинників, і в першу чергу від рівня політичної стабільності, від володіння новою політичною елітою резервом часу, що пов'язано з рівнем суспільної довіри до неї, від якості самих успадкованих новими режимами конституційних актів.

Іншу періодизацію хвиль демократичного процесу розвиває політолог Ф. Шміттер, який виділяє чотири періоди глобальної демократизації: перша хвиля – період з революції 1848 р до 1852 року, коли багато країн (зокрема Франція, Німеччина, Австро-Угорщина) повернулися до автократичних форм правління; друга хвиля – період після Першої світової війни, коли в результаті поразки Німеччини, а також розпаду Російської та Австро-Угорської імперій в Східній і Центральній Європі з'являються нові держави, у багатьох з яких спочатку встановлюються демократичні форми правління; третя хвиля – після Другої світової війни; четверта хвиля – бере початок з військового перевороту 1974 року в Португалії [58, с. 23].

Важливе значення набуває і поняття – «хвилі демократизації», яке належить С. Хантінгтону, яке він вивів у своїй книзі «Третя хвиля. Демократизація в кінці XX століття» [55, с. 98].

Хвиля демократизації – це група переходів від недемократичних режимів до демократичних, що відбуваються в певний період часу, кількість яких значно перевищує кількість переходів в протилежному напрямку в даний період. До цієї хвилі зазвичай відноситься також лібералізація або часткова демократизація в тих політичних системах, які не стають повністю демократичними. У сучасному світі мали місце три хвилі демократизації. Кожна з них торкалася порівняно невеликого числа країн, і під час кожної відбувалися переходи і в недемократичному напрямку. До того ж не всі переходи до демократії відбувалися в рамках цих хвиль. За кожною з перших двох хвиль демократизації слідував відкат, під час якого деякі, хоча і не всі, країни, які здійснили перш перехід до демократії, поверталися до недемократичного правління.

Необхідно виділити моделі перетворення авторитарного режиму в демократичний.

Перша модель – консенсусна. Вона передбачає поступову і послідовну лібералізацію політичного режиму; знищення інститутів колишньої системи і створення нових демократичних норм; поступове впровадження і розвиток у суспільстві демократичних норм і цінностей.

Друга модель – конкурентна – характеризується лібералізацією; розпадом колишньої системи; спробою насильного впровадження нових демократичних інститутів, нерідко всупереч опору різних верств суспільства.

Подібна модель трансформації відрізняється прискореною і часто поверхневою лібералізацією і швидким проведенням демократичних виборів, в результаті яких стара еліта відсторонюється від влади. Внаслідок слабкості нових політичних інститутів вірогідні спроби реставрації недемократичного режиму, іноді навіть у більш жорсткій формі [2, с. 215].

Завершення перехідного періоду може бути різним. Це пов'язано з діями конкретних політичних сил в період трансформації, їх цілей і ресурсів, якими вони володіють [9, с. 180].

Американський політолог А. Пшеворський проводить аналіз декількох можливих варіантів наслідків перехідного періоду:

1) структура конфлікту така, що жоден демократичний інститут не може утвердитися, і політичні сили починають боротьбу, в результаті якої виникає нова диктатура;

2) структура конфлікту така, що жоден демократичний інститут не може утвердитися, і все ж політичні сили погоджуються на демократію як на тимчасове рішення;

3) структура конфлікту така, що якби були введені окремі демократичні інститути, вони могли б зберегтися; і тим не менше конкуруючі політичні сили борються за встановлення диктатури;

4) структура конфлікту така, що в разі введення деяких демократичних інститутів вони могли б вижити, проте конкуруючі політичні сили погоджуються на нежиттєздатну інституційну структуру;

5) структура конфліктів така, що деякі демократичні інститути могли б зберегтися, і коли їх вводять, вони дійсно виявляються міцними [54, с. 65].

Важливо розглянути і етапи реалізації останнього варіанту переходу від авторитаризму до демократії. Вони можуть бути представлені як:

1) криза авторитарного режиму і його лібералізація.

Криза інститутів авторитарної держави пов'язана насамперед з недосконалістю інституту спадкоємності влади. Як відомо, авторитарна політична система будується таким чином, що процес прийняття рішень замикається на одній людині – диктаторі, лідері військової хунти, партії і т.п. У цьому випадку відсутня чітка інституціоналізація і регламентація політичного процесу, а сама система політичних інститутів носить вторинний характер. Як свідчить історична практика, слабкість інституційної системи стає очевидною після смерті диктатора.

Ослаблення або втрата режимом легітимності є однією з найважливіших причин його політичної кризи. При цьому важливо відзначити, що зниження легітимності влади відбувається не тільки на рівні мас, а й на рівні еліт: у правлячій еліті також виникають різні течії і розбіжності щодо політичного курсу. Умовно ці течії можуть бути розділені на дві групи за принципом підтримки жорсткого або більш ліберального курсу.

Прихильники «жорсткої лінії» вважають за необхідне підвищити згуртованість правлячої еліти шляхом повернення до фундаментальних цінностей режиму. Однак в разі, якщо це неможливо, на їхню думку, однією з гілок правлячої еліти слід вдатися до захоплення влади і здійснити його. Прихильники «м'якої лінії» вважають подібні дії небезпечними для політичного режиму. Вихід з кризи легітимності вони бачать в пристосуванні режиму до нових обставин шляхом його контрольованої лібералізації, що включає в себе надання громадянам деяких прав і свобод, переходу до «керованої демократії». Перехід зазвичай починається тоді, коли чільні позиції в еліті починають займати прихильники «м'якої лінії», які безпосередньо і здійснюють лібералізацію.

Одним з неминучих супроводжуючих лібералізацію процесів є пожвавлення політичних процесів і поява громадянського суспільства. Це символізується виникненням студентських асоціацій, різного роду професійних спілок, громадських рухів.

2) встановлення демократії. Зростаюча політична активність суспільства і посилення структури опозиції неминуче призводять до руйнування застарілих і неактуальних для сучасності важелів управління. Можливість контролю зверху результатів політичної боротьби стає для владної еліти все менш доступною і очевидно нелегітимною. Починається період встановлення демократичного політичного режиму.

Двома основними принципами, необхідними для встановлення демократії, є формування конкурентного партійної системи і інституціоналізація демократичних механізмів державної влади.

С. Хантінгтон виділив п'ять умов демократизації, серед яких:

1. Делегітимація авторитарних режимів, залежність цих режимів від успішної політики і їх нездатність досягти «легітимності дії» внаслідок невирішених економічних, а в деяких випадках – військових проблем.

2. Безпрецедентне глобальне економічне зростання в 1960-і рр., пов'язане з ростом життєвих стандартів, освіти і значним зростанням міського середнього класу, що відбувалися в багатьох країнах.

3. Релігійний фактор, пов'язаний з глибоким переломом в доктрині і діяльності католицької церкви і переходом національних католицьких церков від захисту статус-кво до протидії авторитаризму.

4. Зміни сил, які діють на міжнародній арені, особливо Європейського співтовариства, США і СРСР в кінці 1980-х рр.

5. Демонстраційний вплив переходу перших в третій хвилі країн на стимулювання та забезпечення моделей для відповідних зусиль демократизації [55, с. 29].

Дані умови досить широкі та загальні, так як необхідно, при дослідженні демократизації в різних країнах, брати до уваги й інші локальні аспекти, певні явища, які притаманні тій чи іншій країні та які вже не будуть вписуватися в яку-небудь іншу країну. Але все ж таки вони досить універсальні та можуть слугувати прикладом для дослідження процесу транзиту.

Отже, моделі переходу від авторитаризму до демократії представляють собою певні загальні положення, що притаманні тій чи іншій країні. Але тим не менше, ні одна країна не в змозі керуватися будь-якими універсальними соціальними, економічними, культурними та іншими чинниками, які є досить загальними, та повинна відстоювати своє право та свій особистий шлях розвитку, який є суто індивідуальним.

2.3. Моделі демократичного транзиту в умовах глобалізації

Аналіз моделей демократичного транзиту не може бути ґрунтовним без сприйняття цього процесу у якості динамічного і системного. Тому доречним є розгляд різних критеріїв оцінки моделей цього процесу через виявлення різних підходів до форм переходу до демократичного політичного режиму, альтернативних шляхів його становлення, особливостей проходження цього процесу у сфері економіки і політики, оцінки за критерієм ефективності, врахуванням людського фактору і навіть впливу глобалізаційних тенденцій.

Процеси глобалізації та глобального поширення «інформаційного суспільства» цілком і повністю перетворюють повістку модернізаційних змін, надаючи їм небачені раніше рухливість та динамічність.

У той же самий час, спроби сучасних національних держав боротися за підтримання і відтворення свого єдиного національного культурного простору стикаються з опором двох основних різноспрямованих процесів: культурного та інформаційного глобалізму, уніфікує ідентифікаційні зразки, – з одного боку, і розкладання громадянської (національної) солідарності під напором сепаратистських домагань етнічних, релігійних, мовних, субкультурних спільнот, – з іншого [26, с. 67]. При цьому індивід, який виявляє себе в лещатах глобального інформаційного пресингу масової культури, яка нав'язує свої віртуальні образи за допомогою електронних ЗМІ (теле- і радіо комунікацій, Інтернету, новітніх сервісів мобільного зв'язку та ін.), – або поступається йому, приймаючи правила і ідентифікаційні моделі так званої універсальної цивілізації, або схиляється до різного роду і інтенсивності протестної або негативної самоідентифікації.

Глобалізація характеризується надзвичайним розмаїттям різноспрямованих векторів трансформації соціокультурної ідентичності будь-якого суспільства.

Нові, ліберально-індивідуалістичні моделі соціально-економічної поведінки індивіда створили основу формування нових паттернів соціальної, цивілізаційної, конфесійної, етнічної ідентифікації.

До особливостей сучасної глобалізації відноситься те, що вона демократизує глобальне мислення. Осмислення цілого стало тепер долею загального, масової свідомості. Тому й існує, що цілком логічно, також ідеологічний глобалізм. Він є актуальним проявом політизації, що знайшла вираження у великих зрушення свідомості, що відбулися в період Нового часу.

Полеміка між Гіперглобалізм, скептиками і трансформістами розгорнулася з таких питань, як масштаби, інтенсивність, швидкість поширення процесів глобалізації та ступінь їх впливу на внутрішню соціально-економічну політику держав. З позицій «Гіперглобалізму» глобалізація означає рух до єдиного світового ринку і транснаціоналізацію мереж виробництва, торгівлі і фінансів, що неминуче тягне мінімізацію ролі національних урядів в регулюванні внутрішньоекономічної діяльності та міжнародних економічних відносин. Протилежну позицію займають «скептики», які стверджують, що ефект глобалізації сильно перебільшений, а ступінь економічної взаємозалежності в другій половині ХХ ст., в період так званого «золотого стандарту», була значно вище, ніж в сучасному світі, отже, національні уряди продовжують успішно контролювати економічну ситуацію в своїх країнах і регулювати міжнародну економічну діяльність. На думку ж «трансформістів», глобалізація, глибоко змінюючи не тільки економіку, але також політику і культуру, змушує суспільства адаптуватися до нового світового порядку, в якому немає більше чіткого поділу соціальних процесів на «внутрішні» і «міжнародні». При цьому національні уряди, залишаючись верховними носіями влади в рамках територіальних кордонів держав, діють уже в інших, ніж раніше, умовах, будучи скутими як більш широкими міжнародними зобов'язаннями, так і більш жорсткими вимогами глобальної ринкової економічної кон'юнктури. Остання точка зору, мабуть, найбільш точно відображає сучасний зміст глобалізації як якісно нового етапу розвитку людської спільноти, зазначеного безпрецедентно високим рівнем просторового поширення структур економічного, політичного і культурного

взаємодії, інтенсивності та швидкості глобальних взаємозв'язків. Вплив же процесів глобалізації на сферу політики полягає в послідовній трансформації всього економічного, соціального і культурного контексту, в якому здійснюється вироблення політичних курсів національними урядами.

Однак вплив глобалізації на функціонування політичних систем зрілих і молодих демократій істотно різниться. Багато сучасних дослідників сходяться в думці щодо того, що головним політичним наслідком глобалізації в країнах «старої» демократії є зростання розчарування діяльністю правлячих еліт при збереженні віри в значимість демократичних процесів і інтересу до політики. Справа в тому, що в умовах, коли політичне регулювання все більшого числа процесів переходить від національних держав до наднаціональних інститутів, проблемою яких є відсутність чітких відносин підзвітності, в постіндустріальних суспільствах, зазначених широким поширенням цінностей самовираження, зростає відчуття дефіциту демократичної участі як способу політичного впливу. В цілому ж дана проблема залишається відкритою для подальшого наукового осмислення і тому заслуговує окремого розгляду. Більш суперечливий вплив глобалізація надає на розвиток політичного процесу в країнах «нової демократії», що виникли в останній третині ХХ ст. в ході «третьої хвилі» демократизації. Оцінюючи характер цього впливу, можна припустити, що глобалізація спочатку сприяла переходу значної кількості країн від авторитаризму і тоталітаризму до демократії, в подальшому стала, в більшості з них, перешкодою на шляху консолідації демократії.

Як відомо, «третья хвиля» демократизації відрізнялася від попередніх демократичних «припливів» в повному сенсі слова глобальним характером, послідовно охопивши значну кількість країн всіх континентів. Ці безпрецедентні масштаби руху до демократії стали як результатом дії конкретних причин, так і наслідком вступу людської спільноти в епоху глобалізації. «За поширенням демократії, – констатує Е. Гідденс, – йде глобалізація» [2, с. 21].

Дійсно, економічна глобалізація, що прискорила інтеграцію національних економік в загальносвітову систему поділу праці за рахунок лібералізації товарних, фінансових, інформаційно-технологічних потоків, розширила можливості для країн «третьої хвилі» активізувати своє промислове зростання і підвищити середній рівень життя в рамках стратегії стимулювання галузей, орієнтованих на випуск експортних товарів. А як свідчить історичний досвід європейських держав і країн, що розвиваються, підвищення середньодушового доходу, що закріплює відносне соціальне благополуччя, зростання інформованості та освітнього рівня населення дійсно підживлюють інтерес громадян до політики і демократичної політичної участі. Так, загальноновизнаною, хоча і критикованою в науці, залишається теза С. Ліпсета про те, що «чим багатшою є держава, тим вища ймовірність того, що в ній буде підтримуватися демократія» [3, с. 46]. У своїй книзі «Політична людина: соціальні основи політичного життя», опублікованій в 1960 р., С. Ліпсет висунув і обґрунтував гіпотезу про те, що економічне зростання на основі ринкових принципів, що забезпечує масовий добробут, сприяє виникненню і розширенню середніх шарів, які зі часом стають головною антиавторитарною силою, а в подальшому соціальною опорою ліберальної демократії. Ринкове економічне зростання дає можливість приватному бізнесу і громадянському суспільству в цілому знайти економічну автономію від держави. У цих умовах державі волею-неволею доводиться все більше рахуватися з володарями різноманітних ресурсів, орієнтуватися на потреби суспільства, дотримуватися його права. До того ж подолання соціально-політичної нестабільності, в міру зростання добробуту суспільства, позбавляє диктатури, перш за все авторитарного типу, тих аргументів, які раніше служили виправданням їх панування. «Тривалий економічний успіх, – підкреслюють Х. Лінц і А. Степан, – може сприяти усвідомленню того, що виняткові примусові заходи недемократичного режиму більше не є необхідними і можуть, ймовірно, підірвати стійкість нового економічного процвітання» [4, р. 78]. Теза С. Ліпсета, в основному, знайшла підтвердження

в масштабному статистичному дослідженні А. Пшеворського, М. Альвареса, Ч. Чейбуб і Ф. Лемонджі «Демократія і розвиток: політичні інститути і добробут в світі, 1950-1990», що вийшло в 2000 р. Зокрема, в роботі наведені дані про те, що в країнах, де дохід на душу населення не перевищував 1000 дол., диктатури стабільно існували в незмінному вигляді. При середньодушовому доході від 1001 до 4000 дол. диктатури ставали менш стійкими, що відкривало можливість переходу до демократії. У діапазоні ж 4001-7000 дол. демократії стабілізувалися, набуваючи ознак консолідованих. «Дійсно, – констатують автори дослідження, – незалежно ні від чого, жодна демократія не була повалена – ні в досліджуваній нами період, ні до, ні після – в країні, де дохід на душу населення був вище, ніж в Аргентині 1975 р.»

Важко сперечатися з тим, що глобалізація, що супроводжується нарощуванням відкритості національних економік, активізацією торгової і фінансової взаємодії країн світу, значно розширила можливості економічного зростання. Проте для більшості посткомуністичних і поставторитарних країн включення в глобальну економіку не стало потужним механізмом наздоганяючого розвитку. Тому більшість сучасних дослідників проблем глобалізації схиляються до того, що за останні півстоліття велике розходження як розрив між багатими і бідними регіонами світу не скоротилося, а розширилося, досягнувши безпрецедентних розмірів [56, с. 235].

Як відзначають, зокрема, Д. Хелд і його колеги, «Новий міжнародний поділ праці посилює поляризацію економічного добробуту в глобальній економіці і породжує нові типи стратифікації» [1, с. 203]. Таким чином, незважаючи на те, що колишній поділ світу на промислово розвинений «Північ» і відсталий «Південь» сьогодні поступився місцем більш складній моделі взаємодії учасників транснаціонального виробництва, можна стверджувати, що в умовах глобалізації продовжує зберігатися колишня жорстка система економічної організації світової спільноти – «центр – напівпериферія – периферія».

Однак відмінності соціальних результатів інтеграції в глобальну економіку країн трьох виділених груп вказують на те, що їх місце в системі глобального поділу праці стало не тільки наслідком наявних або відсутніх у них порівняльних переваг, але і результатом економічної стратегії правлячих еліт. Так, досвід східноазіатських країн говорить про те, що економічний успіх був на боці тих товариств, які продумано комбінували ринкове і державне регулювання, а не строго дотримувалися неоліберальних рекомендацій. Зосередившись на реструктуризації і диверсифікації національних економік, запозиченні новітніх досягнень науково-технічного прогресу і стимулюванні приватної підприємницької ініціативи, уряди цих держав, особливо на початковому етапі реформ, намагалися захистити свої технологічно передові галузі від конкуренції з боку імпорту, не допускаючи в повній мірі вільної транскордонної торгівлі. Тим самим вони використовували переваги глобалізації як простору вільної економічної взаємодії для того, щоб запустити механізм індустріального зростання і покінчити з сировинним характером своїх економік. Свого часу таким шляхом пройшла Японія, відновлюючи свою економіку після Другої світової війни. Цю стратегію з 60-х рр. ХХ ст. використовували Південна Корея, Тайвань, Гонконг, Сінгапур, Малайзія, Таїланд та Індонезія, сучасний Китай і деякі інші азіатські країни. Ті ж держави, уряди яких зосредили свою внутрішню економічну політику виключно на забезпеченні сприятливого «інвестиційного клімату», зіткнулися, в кінці кінців, з тим, що конкуренція імпортованих товарів призвела їх економіки до деіндустріалізації. З позитивної сили, здатної при розумній політиці забезпечити стійке соціально-економічне зростання, глобалізація в цих країнах перетворилася в засіб консервації економічної відсталості і низьких середньодушових доходів. Як вельми точно зауважив в зв'язку з цим Д. Родрік, «сприяння глобалізації підмінило собою стратегію розвитку, з шансу, придатного для стратегічного використання, перетворившись на самоціль» [11, с. 341]. До цього необхідно додати, що обрана урядами ряду країн, перш за все латиноамериканських, стратегія імпортозамінної індустріалізації, яка

показала на початковому етапі вражаючі результати, в тривалій перспективі також продемонструвала свою неефективність в плані забезпечення сталого економічного зростання та підвищення середнього рівня життя [14, с. 40].

Таким чином, глобалізація, дійсно, зіграла і продовжує відігравати досить суперечливу роль в долі країн, що включилися в останній третині ХХ ст. в «третьо хвилю» демократизації. Результатом їх втягування в глобальну економічну, політичну і культурну взаємодію стало поширення секулярно-раціональних цінностей, підвищення суспільного інтересу до політики і політичної участі. Саме завдяки цьому впливу глобалізації, «третья хвиля» демократизації придбала всесвітнього масштабу, захопивши навіть більшість тоталітарних суспільств [41, с. 168]. У той же час глобалізація стала істотною перешкодою на шляху подальшої консолідації «нових демократій», обмеживши можливості їх виходу за межі напівпериферійного і периферійного економічного стану і заблокувавши, тим самим, зростання числа носіїв цінностей самовираження як переконаних прихильників ліберальної демократії. У зв'язку з цим вельми показово, що розчарування в демократії в зв'язку з крахом надій на те, що вона принесе швидкий ріст добробуту, набуло масштабного характеру, перш за все, в тих країнах «третьої хвилі», де мав місце найбільш низький рівень поширення цінностей самовираження. Переважання ж в суспільній свідомості цінностей виживання, що проявилось переважно в утилітарних мотивах підтримки молодих демократичних режимів, зіграло основну роль в їх стабілізації в якості неліберальних демократій.

Виходячи з вищевикладеного, можна стверджувати, що перспективи консолідації «нових демократій» в умовах глобалізації прямо пов'язані з тим, наскільки політика інтеграції в глобальну економіку буде сприяти розширенню попиту на політичну свободу за рахунок збільшення частки носіїв цінностей самовираження в соціальній структурі країн «третьої хвилі». Як показала практика, успіх в цьому напрямку супроводжував ті держави, політичне керівництво яких раціонально маніпулювало правилами світової

економічної системи в інтересах своїх національних виробників, поєднуючи фінансово-економічну відкритість з продуманим протекціонізмом. Однак слід визнати, що ідеологія ринкового фундаменталізму продовжує залишатися основою економічної політики більшості правлячих еліт країн сучасного світу. У цих умовах важко розраховувати на формування в суспільствах перехідного типу соціокультурних передумов масового попиту на політичну свободу.

РОЗДІЛ 3

МОДЕЛЬ ДЕМОКРАТИЧНОГО ТРАНЗИТУ В УКРАЇНІ

3.1. Особливості переходу до демократії в Україні в роки незалежності

Необхідними передумовами суспільно-політичних змін мали стати розбудова системи державного управління, формування професійного складу політиків та якісна зміна влади в Україні. Тільки за допомогою саме цих зрушень могла утвердитися легітимність влади, сформуватися суспільні зміни, що передують модернізаційним змінам в країні.

Переломним для України, як і багатьох інших республік СРСР, був 1990 рік. Тоді в союзних республіках були прийняті Декларації про державний суверенітет, що обумовили перші інституційні зміни політичної системи. При владі ще залишалися комуністи, але під тиском зовнішніх чинників та внутрішніх опозиційних рухів більшість республік європейської частини СРСР зробили серйозні кроки в напрямі демократизації. Найважливішими подіями 1990 року в Україні були: перші альтернативні вибори до Верховної Ради України, прийняття Декларації про державний суверенітет України, студентське голодування на центральній площі в Києві, після якого була скасована стаття Конституції про керівну роль Комуністичної партії і відкрились можливості для офіційної реєстрації новоутворених політичних партій.

Вибори до законодавчого органу у березні 1990 р. відбулися на основі виборчого закону, що був значно демократичнішим, ніж аналогічний союзний закон 1989 р.. Завдяки наполегливості опозиціонерів та їх здатності мобілізувати громадськість на підтримку своїх вимог 16 липня 1990 р. було прийнято Декларацію «Про державний суверенітет Української РСР». А після скасування в жовтні 1990 р. конституційного положення про керівну роль комуністичної партії Верховна Рада УРСР прийняла за основу Концепцію та

Програму переходу до регульованої ринкової економіки та створила Конституційну комісію для вироблення проекту нової конституції. Вона стала реально діючим (а не формальним, як раніше) вищим органом державної влади. Її керівництво, перебуваючи під тиском громадських рухів і парламентської опозиції, почало дистанціюватися від Москви, водночас намагаючись інституційно зміцнити тоді ще союзну республіку. Кроком у цьому напрямі було зокрема створення у червні-липні 1991 р. поста Президента держави [50, с. 5].

Офіційно прийнято вважати, що Україна перейшла на демократичний шлях з часу проголошення незалежності. Саме з розпаду СРСР бере відлік демократичний транзит в Україні. Так як цей процес вважається тимчасовим, але у випадку України довготривалим, то беззаперечно виникає неабиякий інтерес та потреба до дослідження переходу України до зрілої консолідованої демократії. Українськими вченими, які зацікавлені в дослідженні та подальшому розвитку демократичного транзиту в Україні, є: Т. Бельська, А. Колодій, М. Корнієнко, О. Марчак, О. Романюк, Г. Шипунов та ін.

Україна належить до групи країн «третьої хвилі» демократизації згідно до теорії С. Хантінгтона. Саме злам соціалістичного режиму спонукав Україну до інтенсивного, а в деяких часах і «болісного» переходу до демократичного державотворення.

Для більш детального розуміння процесу переходу до демократії доцільно поділити його на етапи. Всі етапи, які відбулися до сьогодні, можна персоніфікувати з особою Президента України [27, с.250].

Після невдалого заколоту комуністичних консерваторів у серпні 1991 р. в Москві, усунення КПРС від влади, розпаду СРСР і відставки Горбачова, партійна і державна посади якого просто зникли, період лібералізації загалом закінчився. Набрала сили перша стадія посткомуністичної трансформації, напрямок і темп якої відтепер визначався співвідношенням сил у колишніх республіках. Деякі з них (наприклад Туркменістан, Узбекистан, Азербайджан) відразу звернули на шлях утвердження авторитаризму, тоді як інші, у тому

числі й Україна, проголосили намір будувати демократичний лад, що з часом було підтверджено відповідними статтями їхніх конституцій та новими законами. 24 серпня 1991 р. Верховна Рада України прийняла Акт проголошення незалежності України, а 1 грудня 1991 р. був проведений Всеукраїнський референдум, на якому незалежність підтримали понад 90 % виборців, що взяли участь у голосуванні [15, с. 77].

Так, перший етап можна поділити на два підетапи, це період кінця 1980-х років і до проголошення незалежності, та до кінця правління першого Президента Л. Кравчука.

Гласність та перебудова спонукали до лібералізації політичної систем країн СРСР, що проявлялось у відродженні національної культури та появи опозиційних рухів і розвитку громадських рухів. Низка подій характеризували демократичний шлях України, а саме вибори до законодавчого органу, що ознаменувались виходом на політичну арену національно-демократичної сили, скасування керівної ролі Комуністичної партії та утворення посади Президента. Відбулося проголошення незалежності, проведення референдуму з цього приводу та обрання першого Президента, колишнього компартійного ідеолога, який йшов до позиціонування себе як реформатора. Такий вибір вже продукував факт того, що процес зміни еліти в повному обсязі не відбувся, «нова» політична еліта не була радикально налаштована та вмотивована демократичною трансформацією. Наявність слабкої опозиції в обличчі національних демократів, регіональна обмеженість їх впливу, відсутність конкретних дій та проведення внутрішніх політичних ігор сприяли тому, що демократичні сили втрачали свій авторитет і асоціювалися у громадян як відповідальні за стан у країні, який характеризувався як занепад економіки та збіднення громадян, хоча від їх дій мало що залежало.

Другий етап характеризується 10-річним правлінням Л. Кучми, за часи якого були як і успіхи, так і невдачі, які відчуються і до сьогодні. Мирна передача влади, проведення перших парламентських виборів (серед депутатів були комуністи), прийняття Конституції України свідчили, що в Україні

відбувається процес розвитку демократії через утворені інституції, які, на жаль, були слабкими в своїй діяльності та мали низький рівень легітимності. Головним каменем спотикання, який утворився в ті часи, прийнято вважати утворення т. зв. «олігархічних кланів», розвиток яких підтримувався тогочасною центральною владою, бо саме тоді була поширена практика інструментального ставлення до закону [27, с. 248-249].

Новоутворені олігархи стали латентно впливати на державну владу та корегувати громадську думку завдяки заволодінню інформаційними ресурсами по всій країні. Саме цей період характеризується як олігархічно-авторитарна стадія, за якої почала свій розквіт корупція. Вдало охарактеризували К. Дарден і М. Рябчук цей режим як час «шантажистської держави». Завершенню стадії т. зв. «кучмізму», який характеризувався олігархізацією політичної системи, сприяла Помаранчева революція [23, с. 98].

Саме події осені 2004 року характеризували, що в суспільстві існує запит на розвиток демократичного вектору. Звісно, обрання В. Ющенка переголосуванні другого туру сприяло у подальшому розширенню свобод, змін до Конституції відносно форми правління на парламентсько-президентську. Але даний період в той же час характеризується системною політичною кризою, з елементами анархії, це проявлялось через слабкий прояв інституційного функціонування [45, с. 22].

Схильність українців до патерналізму та розквіт маніпулятивних технологій призвели до того, що наступним Президентом став В. Янукович. Позиціонування його як лідера, здатного навести порядок у країні, особливо в економічній сфері, зумовили в подальшому певну деградацію демократичного транзиту та повернення до президентсько-парламентської форми правління. За період каденції В. Януковича знову повернулися до олігархічно-авторитарного правління, придушення дій демократично налаштованих громадян. Це, у свою чергу, призвело до кривавих подій кінця 2013-2014 рр. – Революції гідності. Ці події були зумовлені рішенням відмови В. Януковича

від курсу на Євроінтеграцію, а саме зривом підписання угоди про асоціацію з ЄС. Дана революція продемонструвала усьому світові, що Україна – демократична країна, в якій все ж таки функціонує народовладдя та яка в кризовий час здатна змінити хід подій та не стати об'єктом впливу можновладців.

Стрімкий розвиток подій (анексія АР Крим та початок війни на Донбасі) привели до влади проєвропейського Президента – П. Порошенка, президентство якого характеризувалося стрімким розвитком зовнішньої політики України та дипломатичними кроками. За словами екс-президента, за час свого правління він вивів Україну в нову еру свободи і демократії відповідно до європейських стандартів. Найбільшим своїм досягненням він назвав «підсилену стабільність і здатність опору українського суспільства».

Звісно, за останні 5 років українці стали більш згуртовані та свідомі в питанні національної ідентифікації. Але прояви олігархічного-авторитаризму були також характерні і для П. Порошенка, через його належність до касу олігархів. Суперечливість дій П. Порошенка та малоефективний парламент спровокував той факт, що на сьогодні є певні шанси, що 2019 рік можна вважати наступним етапом демократичного шляху України. З'явився лідер нового формату для української політики, вибори якого характеризуються мінімальними порушеннями за всю історію Незалежної України та відносно всеукраїнською підтримкою.

Важливим чинником, що потрібно визначити, це ступінь розвитку громадянського суспільства. Вважається, що консолідованою може бути демократія з розвиненим громадянським суспільством. На думку І. Кресіної, ступінь розвиненості громадянського суспільства – характеристика рівня демократизму і політикоправової культури соціуму. Громадянське суспільство розвинене настільки, наскільки зберегло за собою більшість функцій і повноважень інститутів самоорганізації і самодіяльності громадян. В соціалістичних країнах самодіяльність придушувалась, викорінювалась, а тому сьогодні необхідно наполегливо її відроджувати. Громадянське

суспільство сприяє консолідації демократії, оскільки стабілізує очікування всередині соціальних груп, внаслідок чого влада отримує більш узагальнену, достовірну і придатну для практичного використання інформацію; громадянське суспільство прищеплює громадянські уявлення про інтерес і громадянські норми поведінки; воно забезпечує канали самовираження та ідентифікації, найближчі людям і фірмам, та які найлегше використовувати при висуванні вимог; громадянське суспільство регулює поведінку своїх членів стосовно сфери колективних зобов'язань; воно є важливим, хоч і не єдиним джерелом потенціального опору тиранії правителів.

Громадянське суспільство в розвинених соціальних державах, де більшість населення належить до середнього класу, відрізняється від громадянського суспільства, в якому частка цього класу незначна, а більшість населення належить до нижчого класу. В Україні громадянське суспільство формується саме в таких умовах. Прийнято виокремлювати три моделі держави згідно з рівнем розвитку громадянського суспільства: інноваційна, характерна для країн Заходу з розвиненим громадянським суспільством; статична – громадянське суспільство інертне; транзитивна – громадянське суспільство перебуває на стадії формування. Оскільки в Україні громадянське суспільство лише формується, то держава є транзитною. Сьогодні Україна перебуває в точці біфуркації – перехід можливий як до більш високого типу соціальної організації, так і до деградації. В такі періоди система характеризується крайньою нестабільністю, втрачає здатність ефективно виконувати свої функції. Отже, з одного боку, громадянське суспільство впливає на тип держави. З іншого ж боку, з державою пов'язують конкретні форми активності громадянського суспільства [20, с. 65].

Отже, на базі зазначеного можна зробити висновок, що Україна є країною псевдодемократичною. Дана риса проявляється у тому, що, не дивлячись на те, що є певні досягнення у реформуванні політики – існують необхідні інституційні риси, такі як багатопартійність, електоральний прояв демократії, багатопартійність, але їх функціонування в якійсь мірі носить

лише формальний характер та лише частково призводить до якісних змін. Повноцінному розвитку, який призведе до завершення демократичного транзиту та утворення консолідованої демократії, заважає:

- 1) олігархічна складова;
- 2) корупція;
- 3) відсутність постійного громадського рушія демократичних змін;
- 4) різновекторний інформаційний простір, який повертає нас до першого пункту та ін. Розуміння наявних перепон надає шанс того, що рано чи пізно ці бар'єри буде подолано і Україна стане значно демократичнішою в порівнянні з постсоціалістичними країнами.

3.2. Прогноз розвитку демократії в Україні в умовах сучасних реалій

Сучасне суспільство стрімко розвивається, соціальні та політичні кордони стираються, тому стає необхідним обирати модель розвитку для повноцінного функціонування.

Розвиток демократії в Україні має досить багато недоліків. Перш за все це постійне протистояння між політиками, їх відстороненість від громадян, висока корумпованість та відсутність соціальних та економічних реформ. Звісно все це призводить до олігархізації економіки, розвиток тіньової економіки, бідність значної частини населення, трудова міграція та багато іншого. Щодо економіки, то її зростання неможливе без верховенства права та непорушності прав власності. Необхідне повне удосконалення конституційних норм та беззаперечне виконання закону.

Не менш важливим залишається поширення демократичних цінностей серед населення, тому що запорука успіху криється саме в майбутньому поколінні, тому потрібно покращувати і вдосконалювати рівень навчання, так як освіта являється основою та гарантією демократії, можливістю подолання кризи розвитку.

Одними з найголовніших чинників успішного демократичного становлення в Україні є громадянське суспільство та значний розвиток людського потенціалу. Наразі, нажаль, політика країни досить вразлива і непрофесійні кадри лише ускладнюють положення. Тому, для побудови успішної демократії необхідним являється просування компетентних політиків, які будуть працювати задля суспільства та захищати демократичні цінності.

Якщо говорити про шлях, в якому Україна зможе розвиватися та досягти максимальних темпів розвитку, то можна сказати, що на сьогодні Україна позиціонує себе як європейська держава, яка схиляється до вибору євроатлантичної моделі розвитку держави. Поступово Україна вирішує питання про входження до Північноатлантичного альянсу. Інтенсивно проходять переговори про підписання нової поглибленої угоди з Європейським Союзом.

Існує й інша можливість – це нейтральний статус України, спроба визначити своє місце в якомусь просторі між євроатлантичної і євразійської системами координат.

Третій варіант для України – обрати євразійську модель розвитку, стати інтегрованою частиною, сателітом Росії, яка прагне до статусу пануючого центру імперського типу. Позиції прихильників такого вектора розвитку досить вагомі в нашій країні.

Визначення Україною зовнішньополітичного курсу сприяє остаточному розв'язанню питання, з якими саме провідними країнами світу Україна буде вести активну політичну взаємодію та буде прагнути до зміцнення взаємовідносин в усіх можливих галузях співробітництва. В преамбулі Конституції України на початку 2019 року було закріплено незворотність європейського та євроатлантичного курсу, а це у свою чергу зумовлює необхідність чітко визначити відносини з провідними суб'єктами співробітництва у даному напрямі – з Німеччиною, Францією, Великобританією та США. Але також необхідно зазначити, що азійський

напрямок теж є актуальним для нашої країни, а саме розвиток відносин з Японією є цікавим та корисним для України, особливо в технологічному та інвестиційному напрямках. Так як наразі Україна має велику закредитованість і недолік прямих іноземних інвестицій, подібна співпраця буде корисною та вигідною.

Україна може виявитися однією з небагатьох європейських країн, яка здатна запропонувати партнерам політичну стабільність.

Україна може досягти успіху в перетворенні в повністю демократичну країну, щоб більше не керуватися минулими помилками політиків, позбавитися комуністичного минулого й дійсно стати повноцінною демократією.

Проблема демократії в Україні – відсутність реальної соціальної повістки, яка підтримувалася б усім суспільством. Крім того, ЗМІ залишаються корумпованим і підпорядкованим певним політичним діячам, які використовуються медіа в своїх інтересах.

Певна консолідація в суспільстві все ж таки існує, вона додасть новий імпульс ідеї демократії в Україні. Це включеність України в континентальні та глобальні процеси. Будівництво світу в суспільстві, формування суспільного діалогу, демобілізація суспільства і вирішення багатьох соціальних проблем – все це може стати предметом залучення людей в новий простір спільного.

Одним з факторів об'єднання людей може стати розвиток миротворчості, що може бути реальним мотивом співпраці і діалогу і передбачає розвиток демократичних засад.

Необхідно формування нового діалогу про демократію, який виходив би з реалій сучасної України і перспектив двадцять першого століття. Для цього потрібна, по-перше, сильна правляча коаліція, яка дійсно зможе здійснити реформи. Важливо, щоб Україна отримала життєздатну опозицію та щоб українська політика не оберталася навколо окремих політиків.

Також надважливим для українського суспільства являється поліпшення людського капіталу. Розвиток країни і інституційні зміни є справою людського капіталу, це питання не тільки кількох людей, а цілого покоління лідерів, які мають досвід і освіту, що дозволяє дійсно проводити зміни в їх країні.

Головною передумовою руху до демократичної держави є розширення економічної свободи, що, в свою чергу, передбачає зміни не тільки інститутів суспільства, але і всієї системи цінностей і психології людей, а це занадто тривалий і важкий процес.

Щоб демократія стала в суспільстві реально діючою системою влади, важливо, щоб люди не тільки розуміли сутність її головних принципів, але і були згодні жити відповідно до цих принципів. Відбувається розкол масової свідомості, в якій жодна з альтернатив не отримує безсумнівної підтримки. До того ж майбутнє політичне обличчя України розглядається політичними партіями по-різному і досить часто декларативно. Крім того, для динамічного розвитку демократичних процесів повинна бути певна політична дисципліна народу і достатня політична культура.

Як переконує досвід багатьох країн Заходу, рух до демократії можливий тільки шляхом обмеження влади, а рушійною силою і принциповим носієм цього обмеження завжди був середній клас, який формується в результаті фундаментальних соціально-політичних і економічних перетворень. Важлива роль в цьому процесі належить малим підприємствам, кооперативам, бірж та ін. Тільки шляхом заохочення, а не заборонаю, що не обмеженнями або надмірними податками формується цей клас. У нас ще тільки з'являються паростки цього соціального явища, а тому необхідно, щоб нинішні владні структури всіляко сприяли його розвитку. До того ж процес збагачення деяких груп населення йде за рахунок спекуляції, хабарництва та мафіозних структур.

Неодмінною умовою демократизації суспільства є встановлення контролю суспільства над політикою, тому що там, де народ не контролює уряд, там уряд контролює народ, не даючи йому розвиватися. Незважаючи на

всі попередні невдалі спроби реорганізувати виконавчі структури, уряд має достатньо сил і засобів для того, щоб виконувати саме цю, контрольну функцію.

Динамічний розвиток демократичних перетворень ускладнюється ще й тим, що держава зі складною етнічною структурою населення багато сил і часу повинна приділяти вирішенню проблем, пов'язаних з підтриманням законності і порядку, забезпечення умов для задоволення етнічних і культурних потреб меншин, а в кінцевому рахунку, і для збереження територіальної цілісності.

Таким чином, розвиток демократичних процесів в Україні зумовлений низкою факторів, а їх динамізм буде залежати від легітимності різних форм власності, етнічного та соціального складу населення, співвідношення політичних партій і рухів, від форм правління, історичних і культурних традицій, рівня політичної активності і політичної культури, розвитку національної ідеї та національної свідомості, наявності та ролі різних релігій і т.д. Головною небезпекою для демократичних перетворень в Україні є злидні нашого політичного і правового свідомості.

Отже, на основі зазначеного можна зробити висновок, що демократія в Україні є однією з нагальних завдань на сьогодні. Слід зазначити, що Україна проводить багатогранну політику взаємодій з провідними країнами світу.

Звісно, є деякі моменти, над якими необхідно працювати, це в першу чергу розширення співпраці в різних сферах життя з Францією, Великобританією та Японією, для того, щоб коли конфлікт на Донбасі буде завершеним, відносини з цими країнами не обірвалися, а могли б перейти в іншу площину. Розвиток взаємовідносин між Україною та провідними країнами є одним з пріоритетних питань порядку денного.

ВИСНОВКИ

Таким чином, в ході проведеного дослідження ми можемо зробити наступні висновки.

Демократичний транзит досить складне та неоднозначне поняття, що вимагає постійного вивчення. Його вивчали такі видатні дослідники як: Г. О'Донелл, Р. Даль, А. Пшеворський, Д. Росту, С. Хантінгтон, А. Мельвіль, Ф. Шміттер та ін.. Українськими дослідниками даного питання стали: М. Баймуратов, М. Корнієнко, О. Романюк, О. Марчак, О. Слива.

Перспективними напрямками подальших досліджень демократичного транзиту є не тільки аналіз минулого практичного досвіду країн, що знаходяться на етапі трансформації політичного режиму, але і футуристичний погляд на розвиток і якісну зміну самого демократичного політичного режиму. Не існує якогось єдиного зразка політичного режиму, який мав би однакові якості, прийнятні для кожної країни. Треба враховувати і культурні, і національні, і соціальні фактори в кожній країні окремо.

Крім того, дослідження демократичного транзиту дозволить оцінювати політичний курс з позиції ефективності діяльності владного апарату і розробити рекомендації по підвищенню цієї ефективності.

Подальший аналіз процесу трансформації політичних режимів надасть можливість виявити нові критерії в оцінці цього явища. Узагальнення досвіду минулого і майбутній прогноз повинні враховувати полівекторність розвитку сучасних держав, мозаїчність соціальної структури та аспект ситуативності при прийнятті політичних рішень.

Необхідно сказати й про те що, основою демократії являється певний баланс між групами еліт. Задля побудови демократичної держави потрібне певне відчуття спільної справи, те, що може об'єднувати та коли демократичні зміни сприймаються як новий якісний шлях в майбутнє. Також необхідно розширювати сферу розвитку демократії та розповсюджувати її на більш широкі верстви населення.

Однак нові проблеми завжди будуть виникати, і нові конфлікти будуть ставити під загрозу вже досягнуті позитивні зміни. Характерними ознаками демократії стають передвиборна риторика, відбір кандидатів, фракційна парламентська боротьба, вотум довіри і недовіри, тобто безліч способів відображення конфліктів і їх подальшого вирішення. Сутність демократії – в регулярній практиці розбіжностей і примирень по мінливим проблем в умовах постійно мінливої розстановки сил. Лідери тоталітаризму, перш ніж перейти до вирішення інших проблем, повинні силою нав'язати єдність з найважливіших принципів і процедур. Демократія ж, навпаки, являє собою таку форму правління, коли влада може здійснюватися навіть при незгоді з нею майже половини керованих.

У підсумку слід підкреслити, що демократія як складна форма взаємовідносин влади і громадян є вразливою в умовах, що змінюються, але ефективною в високоорганізованих, плюралістичних суспільствах.

Щодо етапів еволюції демократичного транзиту, то його вивчали: Г. О'Доннелл, Ф. Шміттер, Л. Даймонд, Х. Лінц, С. Ліпсет, А. Пшеворський, С. Хантінгтон та багато інших.

Дослідниками було виділено різноманітні підходи до концептуалізації переходу типів політичних режимів від авторитаризму до демократії. І розглянуті етапи еволюції політичної транзитології дозволяють зробити висновок, що сьогодення транзитологія повинна приділяти більше уваги не тільки вивченню власне демократичних трансформацій, але і ретельному аналізу недемократичних альтернатив.

Під «демократичним транзитом» в політичному процесі слід розуміти радикальну зміну традиційної системи і побудову нової з урахуванням соціально-політичних цінностей на основі загальноприйнятих демократичних критеріїв (регулярне проведення вільних, конкурентних і справедливих виборів, виборність основних органів державної влади).

У більшості випадків демократичні транзити мають нестабільний характер змін, так як становлення демократії чергується з періодами повернення до авторитаризму.

Процес зародження і формування демократії не є універсальним. Транзитні країни можуть рухатися демократичним шляхом розвитку, відступати від цього шляху або перебувати в стані стагнації. Кінцевою точкою транзиту може стати консолідована демократія, виникнення дефектної моделі демократії, або повний відкат до авторитаризму.

Демократичні транзити як процеси становлення і подальшого зміцнення демократичних режимів у світі в другій половині ХХ ст. здійснювалися досить суперечливо. Не всі транзити завершилися консолідацією демократії і не всі створені демократичні системи виявилися стійкими, що свідчить про необхідність дослідження основних тенденцій, що відбуваються трансформацій політичних режимів.

Консолідація України як незалежної, демократичної, сучасної країни надзвичайно важлива для майбутнього народу. Криза в Україні поглиблюється нестабільністю й конфліктністю політичного життя, помилками й непрофесійністю владних структур, відсутністю державної програми ліквідації негативних наслідків кризи.

Поява більш зрілої структури політичних партій, обрання депутатів Верховної Ради, для яких загальне благо важливіше власних інтересів або привілеїв, а також заохочення відповідального парламентаризму повинні допомогти забезпечити демократичне лідерство, щоб провести трансформаційні зміни.

На сьогоднішній день можна зробити висновок, що Україна налаштована почати розробку реформ, щоб стати консолідованою демократією зі стабільною і відкритою економікою.

Ознаки економічного зростання очевидні, але економіка залишається крихкою. Вибір Української політики має колосальне значення. Він здатний вивести країну на шлях стрімкого економічного зростання або залишити її на

досить низькому рівні. Ці два сценарії розвитку можуть призвести до кардинально різних змін в країні.

Таким чином, в ході проведеного аналізу ми можемо констатувати, що гіпотеза дослідження отримала своє підтвердження: демократизація являється головним чинником успішного соціально-політичного та економічного розвитку будь-якого суспільства. Демократизація являється головним фактором розвитку і необхідністю теперішнього часу. Демократичний транзит вивчали багато дослідників, що свідчить про його багатогранність й актуальність для сьогоденної епохи.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Аркуша. О. Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності. Київ : Вид-во Ніка-Центр. 2008. 207 с.
2. Арон Р. Демократия и тоталитаризм. Москва : Текст, 1993. 303 с.
3. Бабкіна. О.В. Проблеми демократії та демократизації. 2015. Випуск 17. 2015. 56 с.
4. Баранов Н. А. Современная демократия: эволюционный подход . Санкт-Петербург: Балт. гос. техн. ун-т, 2007. 208 с.
5. Баранов Н. А. Трансформации современной демократии: Учеб. пособие. Санкт-Петербург: Балт. гос. техн. ун-т, 2006. 215 с.
6. Бельська Т.В. Демократичний транзит : специфічна риса сучасного суспільно-політичного процесу. Київ, 2008. 234 с.
7. Борисова Н. Институциональное измерение трансформации политических режимов. Проблемы демократии и демократизации. Москва : Дело, 2002. 114 с.
8. Валерстайн І. Демократія, капіталізм і трансформація. Київ. 2002. № 2. С. 72-85.
9. Володин А. Г., Дорнбос М. Национальный вопрос в обществе поляризованного типа: Опыт Индии. *Полис*. 1996. №5. С. 120-128.
10. Воропаєва В. Г. Розвиток демократії як глобального процесу. *Гуманітарний вісник Запорізької державної академії*. 2012. № 49. С. 32-41.
11. Гавриш С. Б. Шлях від комунізму до демократії більш довгий і тернистий, ніж шлях від демократії до комунізму. *Region*. 1999. № 22. С. 125-126.
12. Гелд Д., Мак-Грю Е. Глобалізація. антиглобалізація. Київ : Вид-во К.І.С., 2004. 180 с.
13. Гидденс Э. Ускользающий мир: как глобализация меняет нашу жизнь. Москва : Весь Мир, 2004. 178 с.

14. Грабовський А. В інтересах української економіки є стабільність і передбачуваність політичної ситуації. URL : <http://ukrslovo.org.ua/> (дата ознайомлення: 10.11.2019)
15. Грачев М. Н., Мадатов А. С. Демократия : методология исследования, анализ перспектив : Монография. Москва : Алкигамма. 2004. 128 с.
16. Даймонд Л. Прошла ли «третья волна» демократизации? Политические исследования. 1999. № 1. 18 с.
17. Дармограй Н. Культура влади трансформаційного періоду. Вісник НАДУ. 2005. № 1. 39-50 с.
18. Закария Ф. Неизбежная демократия пять лет спустя : судьба демократии в двадцать первом веке. Логос. 2004. №2. 77-85 с.
19. Захаров А. В. Коррупция в условиях системной трансформации на постсоветском пространстве. Проблемы современной экономики. 2006. №3/4. 51 с.
20. Зидентоп Л. Демократия в Европе. Москва : Логос, 2001. 312 с.
21. Капустин Б. Г. Конец «транзитологии»? О теоретическом осмыслении первого посткоммунистического десятилетия. Полис. 2001. № 4. 6-26 с.
22. Кин Джон. Демократия и гражданское общество. Москва : Прогресс-Традиция, 2001. 334 с.
23. Кіндратець О. М. Деякі аспекти формування сталої демократії. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. 2006. №6. 63-73 с.
24. Кіндратець О. М. Політичні зміни і політична стабільність. Політичний менеджмент. 2005. №. 2. 55-68 с.
25. Коломийцев Г. Демократический режим. Социально-гуманитарные знания. 2000. №5. 88-99 с.
26. Крюков О. І. Демократична модернізація системи влади в контексті діяльності політико-управлінської еліти. Актуальні проблеми державного управління. 2010. № 2. 98 с.

27. Лейпхарт А. Конституционные альтернативы для новых демократий. *Полис.* 1995. № 2. 27 с.
28. Линецкий А. В. Институты гражданского общества в общественных трансформациях. Теория и практика посткоммунистических стран. *Политэкс.* 2007. Т. 3. №4. 124 с.
29. Лэйн Я.-Э. Демократия и конституционализм. *Полис.* 1998. № 6. 67 с.
30. Марадик Н. Концептуальні моделі та методологічні засади вивчення процесів демократичного переходу у постсоціалістичних країнах. *Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї.* 2010. Вип.№ 21. 246-257 с.
31. От авторитарного правления к демократическому управлению: извлечение уроков из опыта политических лидеров / Абрахам Ф. Ловенталь и Серхио Битар.
32. Пахарев А. Д. Політичні інститути і процеси в сучасній Україні : Навчальний посібник. Київ : Інститут політичних і етнополітичних досліджень ім. Кураса НАН України, 2011. 347 с.
33. Політична система сучасної України : особливості становлення, тенденції розвитку : Навч. посіб. / За ред. Ф.М. Рудича. Київ : Парламентське видво, 2002. 326 с.
34. Політичний режим і народовладдя в Україні: політологічний аналіз. Київ : ІШЕНД ім. І. Кураса НАН України, 2011. 162 с.
35. Пшеворский А. Демократия и рынок. Москва : Российская политическая энциклопедия, 2000. 320 с.
36. Радченко О. Демократичний транзит як механізм реформування державного управління : світові моделі та проблеми застосування. *Науковий вісник : Демократичне врядування.* 2009. Вип. 3. 65-72с.
37. Радченко.О.В. Сучасні політичні інститути та процеси в умовах реформування політичної системи України: Програма та методичні рекомендації для слухачів за спеціальністю “Державне управління”. Харків : Харрінаду «Магістр», 2006. 22 с.

38. Растоу Д. А. Переходы к демократии: попытка динамической модели. *Полис.* 1996. № 1. 55 с.
39. Родрик Д. Парадокс глобализации: демократия и будущее мировой экономики. Москва: Изд-во Института Гайдара, 2014. 576 с.
40. Романюк О. Кінець транзитології чи криза її первинної парадигми? *Політичний менеджмент.* 2007. № 2. 3-15 с.
41. Ростоу У. У. Политика и подъем роста. Москва. Прогресс. 1973. 140 с.
42. Світова економічна криза: причини, наслідки, шляхи подолання. Нац. акад. наук України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. – Київ, 2015. – 552 с.
43. Світоглядно-теоретичний вимір сучасної української політики. Київ : ІНПЕНД ім. І. Кураса НАН України, 2010. 168 с.
44. Скакун О. Ф. Теорія держави і права. Харків. Вид-во Консум, 2001. 627 с.
45. Сморгунов Л. В. Современная сравнительная политология : Учебник. Москва : Дело, 2002. 472 с.
46. Соціально-економічний стан України : наслідки для народу та держави : національна доповідь / за заг. ред. В.М. Гейця. Київ : НВЦ НБУВ, 2009. 568 с.
47. Суспільно-політичні трансформації в Україні : від задумів до реалій. Київ : Парламентське видавництво, 2009. 249 с.
48. Сучасні політичні інститути та процеси в умовах реформування політичної системи України : Програма та методичні рекомендації для слухачів за спеціальністю «Державне управління». Харків : Магістр, 2006. 22 с.
49. Тарасов И. Н. Демократический транзит в восточноевропейских конституциях. 2004. №7. 145 с.
50. Терри Карл, Филипп К. Шмиттер. Что есть демократия? . 123 с.
51. Тригуб П. М. Соціально-економічний стан України : наслідки для народу та держави : національна доповідь. Київ : НВЦ НБУВ, 2009. 5 с.

52. Украина и Россия на пути к демократии : особенности переходного периода / Под общей ред. О.И. Соскина. Киев : Институт трансформации общества, 2007. 208 с.
53. Український вибір : політичні системи ХХ століття і пошук власної моделі суспільного розвитку. Київ : Парламентське видавництво, 2007. 567 с.
54. Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек. Москва : ООО «Издательство АСТ», 2004. 588 с.
55. Хантингтон С. Будущее демократического процесса: от экспансии к консолидации. Мировая экономика и международные отношения. 1995. № 6. С. 45-57.
56. Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце ХХ века. Москва. Изд-во Росспен, 2003. 368 с.
57. Хелд Д. Глобальные трансформации: политика, экономика, культура. Москва. Изд-во Праксис, 2004. 576 с.
58. Шаповаленко М. В. Политическое развитие современных переходных обществ : теоретические подходы и основные тенденции. Харків. Изд-во ХНУВД, 2007. 340 с.
59. Шипунов Г. Теоретико-методологічні засади аналізу сучасного авторитаризму : автореф. Львів. 2007. 16 с.
60. Шміттер Ф. Размышления о гражданском обществе и консолидации демократии. *Полис*. 1996. № 5. 16-27 с.